[Department of P]ublic Instruction in Mysore

MIDDLE SCHOOL AND LOWER SECONDARY EXAMINATIONS

THE SANSKRIT TEXT

1940

1,200 Copies

MYSORE:
PRINTED BY THE ASST. SUPDT., GOVT. BRANCH PRESS
1939

Price: 5 Annas

विषयसूची

ಉಪಾಧ್ಯಾಯರಿಗೆ ಸೂಚನೆ

ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷಾ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರು ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಷೆಯ ಕಡೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಗಮನಕೊಡುವುದು ವಾಡಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಒಂದೊಂದು ವೇಳೆ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಮೇಲೆ ಆದರ ಹುಟ್ಟುವುದರ ಬದಲು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಜಿಹಾಸೆ ಉಂಟಾಗಬಹುದು.

ಮಾಧ್ಯಮಿಕಶಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷಾಭ್ಯಾಸವು ಮೂರು ವರ್ಷಗಳು ಮಾತ್ರ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟರೊಳಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಬೇಕಾದರೆ, ವ್ಯಾಕರಣಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಕಡೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ಕೊಡುವುದರ ಬದಲು ಪಠ್ಯಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿರುವ ವಿಷಯಗಳ ಕಡೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನಕೊಡಬೇಕು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಬಾಯಿಬಿಟ್ಟು ನಿರರ್ಗಳವಾಗಿ ಓದುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಒಳ್ಳೆಯದು. ವಾಣಿಯು ಬಾಯಲ್ಲಿ ನುರಿತಷ್ಟೂ ಉತ್ತರತ್ರ ಭಾಷಾಜ್ಞಾನವು ಸುಲಭವಾಗಿ ಉಂಟಾಗುವುದು.

ಈ ಗ್ರಂಥಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವ ವಿಷಯಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಮನನಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಓದಬೇಕು ಎಂಬ ಒಂದು ನಂಬಿಕೆ, ಒಂದು ಮನೋಧರ್ಮವನ್ನು ಹುಡುಗರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಬೇಕು. ಈ ಗುರಿಯನ್ನು ಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಪಠ್ಯಭಾಗಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದಲ್ಲಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರ ಕಾರ್ಯವೂ, ಆಶಯವೂ ಸಫಲವಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಸುಭಾಷಿತಮಂಜರೀ

ಜನಜೀವನದ ವಿವಿಧ ನಡೆವಳಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಅನುಭವಗಳನ್ನೂ ಕವಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವುದು ಪದ್ಧತಿ. ಅದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಅಂಶವೂ ನಮಗೆ ತಿಳಿಯದೆ ಇರುವುದಲ್ಲ; ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬರದೇ ಇರುವುದಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕವಿಯು ಅದನ್ನು ಹೇಳುವ ರೀತಿಯೇ ಬೇರೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಮಹಾಕವಿವಚನಗಳನ್ನು ಬಾರಿಬಾರಿಗೂ ಸ್ಮರಿಸಿ ಆನಂದವನ್ನೂ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನೂ ಹೊಂದುತ್ತೇವೆ. ಇಂತು ಪರಿಚಿತವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಲೋಕೋತ್ತರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಕೇಳುವವರಿಗೆ ಚಮತ್ಕಾರವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವಂತೆ ಕವಿಯು ಪಾಡುವ ಸವಿನುಡಿಯು ಸುಭಾಷಿತವೆನಿಸುವುದು.

ಸುಭಾಷಿತಗ್ರಂಥಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಭಾಷಿತಾವಳಿ, ಸದುಕ್ತಿಕರ್ಣಾಮೃತ, ಶಾರ್ಙ್ಗಧರಪದ್ಧತಿ, ಸುಭಾಷಿತರತ್ನಭಾಂಡಾಗಾರ ಮೊದಲಾದುವು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುವು.

ಈಗ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವ ಸುಭಾಷಿತಮಂಜರಿಯು ಬಹಳ ಸಣ್ಣದಾದರೂ, ಯಾವಾಗಲೂ ಬಾಡದೆ ಇರುವ ಮತ್ತು ಪರಿಮಳಯುಕ್ತವಾದ ಪದ್ಯಕುಸುಮಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ವರ್ಧಿಷ್ಣುಗಳಾದ ಬಾಲಕರಿಗೆ ಉಪಾದೇಯವಾಗಿರುವುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ದಿನಚರ್ಯೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂಥ ನಡೆನುಡಿಯ ವಿಚಾರಗಳು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಡುವುದು ಒಳ್ಳೆಯದು.

सुभाषितमञ्जरी

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

परस्परतपस्सम्पत्फलायितपरस्परौ ।
प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥ २ ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय
नामावशेषितमहाबलिवैभवाय ।
नानाचराचरविधायकजन्मदेश-
नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ॥ ३ ॥

श्रीमुकुन्दपदाम्भोजमधु नः परमाद्भुतम् ।
यत्पायिनो न मुह्यन्ति मुह्यन्ति यदपायिनः[2] ॥ ४ ॥

यत्कृपालवमात्रेण मादृशोऽपि बुधायते[3] ।
तां वन्दे कञ्जनयनां वाणीं वैधससुन्दरीम् ॥ ५ ॥

आनन्द गोविन्द मुकुन्द राम
नारायणानन्त निरामयेति ।
वक्तुं समर्थोऽपि न वक्ति कश्चि-
दहो जनानां व्यसनानि मोक्षे[4] ॥ ६ ॥

द्राक्षा म्लानमुखी जाता
  शर्करा चाश्मतां गता ।
सुभाषितरसं दृष्ट्वा
  सुधा भीता दिवं गता[5] ॥ ७ ॥

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेळाविवेश्वरः ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति[6] ॥ ८ ॥

गुणायन्ते दोषास्सुजनवदने दुर्जनमुखे
  गुणा दोषायन्ते द्वयमिदमभूदद्भुततरम् ।
महामेघः क्षारं पिबति वमते वारि मधुरम्
  फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुस्सहतरम् ॥ ९ ॥

प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः
  शिरसि निहितभारा[7] नारिकेला नराणाम् ।
सलिलममृतकल्पं दद्युराजीवितान्तम्
  न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १० ॥

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
  प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति[8] मध्याः ।
विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः
  प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यज्यन्ति ॥ ११ ॥

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ १२ ॥

अस्त्यद्यापि चतुस्समुद्रपरिखापर्यन्तमुर्वीतलम्
सन्त्यन्येऽपि च तत्र तत्र शतशो दत्तप्रसादा नृपाः ।
एकोऽस्मासु निरादरो यदि भवेदन्यो भवेत्सादरो
वाग्देवी वदनाम्बुजे वसति चेत्को नाम दीनो जनः॥१३॥

सज्जनस्य हृदयं नवनीतम्
यद्वदन्ति कवयस्तदलीकम् ।
अन्यदेहविलसत्परितापात्
सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥ १४ ॥

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
चित्ते वाचि क्रियायां च महतामेकरूपता ॥ १५ ॥

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकास्स्वार्थान् परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतस्स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ १६ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः ।
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यामनाभिभवगन्धाः [9] परकथाः
श्रुते [10] ऽत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं [11] कथयति ॥१७॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीस्समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः [12] प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ १८ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मस्सनातनः[13] ॥ १९ ॥

गुणवज्जनसंसर्गाद्याति नीचोऽपि गौरवम् ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ २० ॥

अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरन्ध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥ २१ ॥

उद्योगिनं पुरुषसिंह[14]मुपैति लक्ष्मीः
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ २२ ॥

गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् ।
नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥ २३ ॥

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥ २४ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आमृत्योः[15] श्रियमान्विच्छे[16]न्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥२५॥

तापं ग्रसन्निव हसन्निव सुप्रसन्नाम्
वाचं वदन्निव मुदं बहिरातनोति ।
वाराशिरन्तरवतीर्य विचार्यमाणे
घोरावहारपरिवारविहारभूमिः[17] ॥ २६ ॥

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धस्समभवम्
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं[18] मम मनः ।
यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतम्
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो[19] मे व्यपगतः ॥ २७॥

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून् मृषा[20]
नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि ।
काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि[21] निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः[22] ॥ २८ ॥

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार[23] ॥ २९ ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो वहन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति[24] धरणिं गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥३०॥

सर्वत्र सम्पदस्सन्तु
नश्यन्तु विपदस्सदा ।
राजा राजगुणोपेतो
भूमिमेकः[25] प्रशास्तु नः ॥ ३१ ॥

ಗಂಗಾವತರಣಂ

ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರನ ಕಥೆಯು ಸರ್ವವಿದಿತವಾದುದೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ. ಆತನ ಚರಿತ್ರೆಯು ವರ್ಣಿತವಾಗಿರುವ ರಾಮಾಯಣಗಳು ಅನೇಕ— ವಾಲ್ಮೀಕಿರಾಮಾಯಣ, ವಾಸಿಷ್ಠರಾಮಾಯಣ, ಅಧ್ಯಾತ್ಮರಾಮಾಯಣ, ಆನಂದರಾಮಾಯಣ ಇವೇ ಮುಂತಾಗಿ. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ವಾಲ್ಮೀಕಿರಾಮಾಯಣವು ಶ್ರೇಷ್ಠವೂ ಸರ್ವಜನಾದೃತವೂ ಆಗಿದೆ.

ರಾಮಾಯಣವನ್ನು ಆದಿಕಾವ್ಯವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ವಾಲ್ಮೀಕರು ಆದಿಕವಿಗಳು. ಗ್ರೀಕರು ಇಲಿಯಡ್ ಮತ್ತು ಆಡಿಸ್ಸಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ಗೌರವದಿಂದ ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ ಭಾರತೀಯರಾದ ನಾವೂ ರಾಮಾಯಣ ಮಹಾಭಾರತಗಳನ್ನು ಪವಿತ್ರವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತೇವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇವು ನಮ್ಮ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಚಿನ್ನದಗಣಿ. ಶ್ರೀರಾಮ, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣರ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಯಾವ ಕವಿ ನೆನೆದಿಲ್ಲ? ಈ ಗ್ರಂಥಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿ ತಮತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಉಪಾಖ್ಯಾನರತ್ನಗಳನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಸಾಣೆಹಿಡಿದು ಜನರಂಜನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿರುವ ಕಾವ್ಯ ಕುಶಲರನೇಕರಿರುವರು. ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮಹಾಕಾವ್ಯ–ನಾಟಕ–ಚಂಪೂಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಓದಿ ಚಮತ್ಕೃತರಾಗುತ್ತೇವೆ. ಆದರೆ ಆದಿಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬರುವ ಅನಿರ್ವಚನೀಯವಾದ ಸೌಂದರ್ಯಮಾಧುರ್ಯಗಳನ್ನು ಮರೆಯಲಾರೆವು. ರಾಮಾಯಣವನ್ನು ಪುನಃ ಪುನಃ ಓದಿ.

ರಾಮಾಯಣವು ತ್ರೇತಾಯುಗದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಆದರೆ ಕ್ರಿ.ಪೂ. ಮೂರನೆ ಶತಮಾನದಿಂದ ಕ್ರಿ.ಶ. ಎರಡನೇ ಶತಮಾನದೊಳಗಾಗಿ ಅದು ಈಗ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿತೆಂದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯವಿಮರ್ಶಕರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಬಾಲಕಾಂಡ, ಅಯೋಧ್ಯಾಕಾಂಡ, ಅರಣ್ಯಕಾಂಡ, ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾಕಾಂಡ, ಸುಂದರಕಾಂಡ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಕಾಂಡ ಎಂಬ ಆರು ಕಾಂಡಗಳೂ, ಒಟ್ಟು ಐದುನೂರು ಸರ್ಗಗಳೂ ಅಥವಾ ಇಪ್ಪತ್ತುನಾಲ್ಕುಸಾವಿರ ಶ್ಲೋಕಗಳೂ ಇವೆ. ಉತ್ತರಕಾಂಡವೆಂಬ[26] ಹೆಸರಿನ ಏಳನೇ ಕಾಂಡವೂ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ದಿನ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪೂರೈಸಿ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರವಾಗುವುದು ಹೇಗೆಂದು ವಾಲ್ಮೀಕಿಮಹರ್ಷಿಗಳು ಯೋಚಿಸುತ್ತಿರಲು ಅವರ ಆಶ್ರಮದ

ಲ್ಲಿಯೇ ಹುಟ್ಟಿಬೆಳೆದ ಕುಶಲವರು ಬಂದು ಋಷಿಗಳಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿದರು. ತತ್ಕ್ಷಣವೇ ಅವರನ್ನು ಶಿಷ್ಯರನ್ನಾಗಿ ಭಾವಿಸಿ ರಾಮಾಯಣವನ್ನುಪದೇಶಿಸಿ ಋಷ್ಯಾಶ್ರಮಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಅವರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಚಾರಮಾಡಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಊರಿಂದೂರಿಗೆ ಕಥಾಪ್ರಸಂಗವು ಹಬ್ಬಿತು. ಹೀಗೆಯೇ ಒಂದು ದಿನ ಈ ಸೋದರರರನ್ನು ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ನೋಡಿ ಶ್ರೀರಾಮನು ಆಶ್ಚರ್ಯಗೊಂಡು ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕರೆಯಿಸಿ ರಾಮಾಯಣಕಥೆಯನ್ನು ಅವರ ಬಾಯಿಂದ ಕೇಳಿದನೆಂದು ತಿಳಿಯಬರುತ್ತದೆ.

ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರನ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರು ತಾವು ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಯಜ್ಞವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲೋಸುಗ ದಶರಥಮಹಾರಾಜನ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ರಾಮಲಕ್ಷ್ಮಣರನ್ನು ಕರೆದೊಯ್ಯುತ್ತಾ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉಪಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಹೇಳುವುದರ ಮೂಲಕ ಬಾಲಕರಿಗೆ ಉತ್ತಮವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಯಜ್ಞವು ಪೂರೈಸಿದನಂತರ ಜನಕರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹೋಗುವಾಗ ಪವಿತ್ರವಾದ ಗಂಗಾನದಿಯ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಪೂರ್ವಕಥೆಯನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಉಪನ್ಯಾಸಮಾಡಿ ಕುಮಾರರನ್ನು ಸಂತೋಷಪಡಿಸಿದರು. ಈ ದೇವನದಿಯು ಹೇಗೆ ಭೂಲೋಕದಲ್ಲಿ ಅವತರಿಸಿದುದೆಂಬುದು ಪ್ರಕೃತ ಕಥಾವಸ್ತು.

गङ्गावतरणम्

स ग र पु त्र ज न्म

अयोध्याधिपतिश्शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः
सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामस्स चाप्रजाः[27] ।
केशिनी सुमतिश्चेति तस्य भार्ये बभूवतुः ।
ताभ्यां सह तदा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः
हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे[28] गिरौ ।
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः
सगराय वरं प्रादाद्भृगुस्सत्यवतां वरः ।
अथ काले गते तस्मिन् ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत[29]
असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ।
सुमतिस्तु नरव्याघ्र सुषुवे तनयान् बहून् ।
असमञ्जस्य पुत्रोऽभूदंशुमानिति विश्रुतः
सम्मतस्सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ।
ततः कालेन महता मतिस्समभिजायत[30]
सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥

स ग र य ज्ञः

अथ प्रवृत्तस्सुमहान् मध्येविन्ध्यहिमालयम्[31]
सगरस्येच्छया यज्ञ उपाध्यायगणादृतः ।

तस्य पर्वणि[32] सयुक्ते यजमानस्य वासवः
राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमपाहरत् ।
ततस्स परयाक्रान्तश्चिन्तया रघुपुङ्गव
सत्यसन्धस्सुतान् सर्वान् शशास धृतिमान्नृपः
यावत्तुरङ्गसन्दर्शस्तावत्खनत मेदिनीम् ।
परिक्रम्य महीं सर्वामलब्ध्वा च तुरङ्गमम्
यदा निवृत्तास्ते सर्वे समन्यु[33]स्सगरोऽब्रवीत् ।
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम्
अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तथ ।
तथेति ते पुनर्गत्वा चखनुः कृत्स्नं रसातलम् ।
ददृशुश्च महाकायान् मार्गे धारयतो महीम्
महापद्मविरूपाक्षसौमनोभद्रनामकान्
दिशागजान् चतसृषु दिक्षु निष्ठान् स्वकर्मणि ।
ततः प्रागुत्तरां[34] गत्वा सागराः[35] प्रथितां दिशम्
ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्
हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः[36] ।
ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः
खनित्रलाङ्गल[37]धराः नानावृक्षशिलाधराः
अभ्यधावन्त सङ्क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन
रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोत्तदा ।
भस्मराशीकृता हन्त काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥

सागराणां वृत्तान्तः

एतस्मिन्नन्तरे राज्ञा सगरेण महात्मना
आदिष्टो ह्यंशुमान्नप्ता पुत्रवृत्तान्तमार्गणे ।
सोऽपि दृष्ट्वा यथारीति गजांस्तान् धरणीधरान्
पितृभिः खनितं मार्गं तरसानुसरन् द्रुतम्
आजगाम स तं देशं यत्र ते भस्मसात्कृताः ।
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा
चुक्रोश[38] परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः
ददर्श यज्ञियं चाश्वं चरन्तमविदूरतः ।
दृष्ट्वांशुमन्तं दुःखार्तं वैनतेयोऽ[39]ब्रवीद्वचः ।
मा शुचः[40] पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसम्मतः ।
कपिलेनाप्रमेयेण दग्धा हीमे महाबलाः ।
सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ।
गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ।
तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां तु जलक्रियाम् ।
भस्मराशीकृतानेतान् प्लावये[41]ल्लोकपावनी ।
तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया
सगरस्यात्मजान् सर्वान् स्वर्गलोकं नयिष्यति ।
गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ।
क्रियतां यदि शक्नोषि गङ्गायास्त्ववतारणम् ।
गच्छ चाश्वं महाभाग सङ्गृह्य पुरुषर्षभ ।
यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयितुमर्हसि ।

इत्युक्तश्च सुपर्णेन सोंऽशुमानतिवीर्यवान्
त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महायशाः ।
न्यवेदयद्यथावृत्तमुपागत्य पितामहम् ।
तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यमंशुमतो नृपः
क्रतुं समाप्य कृच्छ्रेण[42] स्वपुरं पुनरागमत् ।
गङ्गायास्त्वागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत[43]
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥

भ गी र थ प्र य त्नः

कालधर्मं[44] गते राम सगरे प्रकृती[45]जनाः
राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ।
तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ।
उभावपि महात्कालं राज्यं कृत्वा तपस्विनौ
गङ्गावतरणे पुण्ये नाधिगत्य तु निश्चयम्
स्वर्गं तौ समनुप्राप्तौ सितैः[46]स्वैरेव कर्मभिः ।
दिलीपस्य महातेजा जज्ञे[47] पुत्रो भगीरथः ।
भगीरथश्च राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन
अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामस्स चाप्रजाः
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।
स तपो दीर्घमातिष्ठद्गोकर्णे[48] रघुनन्दन
ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा[49] मासाहारो[50] जितेन्द्रियः ।
इत्थं वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः

अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ।
सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां पतिरीश्वरः
भगीरथमुपागम्य महात्मानमथाब्रवीत् ।
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ वरं वरय सुव्रत ।
तमुवाच महातेजाः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम्
सगरस्यात्मजास्सर्वे मत्तस्सलिलमाप्नुयुः ।
गङ्गायास्सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम्
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ।
देया च सन्ततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः ।
उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः
प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ।
मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ।
एवं भवतु भद्रं त इक्ष्वाकुकुलमव्ययम् ।
इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतस्सुता ।
तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ।
तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य[51] लोककृत्
जगाम त्रिदिवं देवस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥

गङ्गावतरणम्

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम्
कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ।

अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः
उमापतिः पशुपती[52] राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम्
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ।
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता
तदा साऽतिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुस्सहम्
आकाशादपतद्राम शिवे[53] शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्या[54] वलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि
हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता ।
नैव निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ।
तत्रैवाबम्भ्रम[55]द्देवी संवत्सरगणान् बहून् ।
तामपश्यन् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं[56] रघुनन्दन ।
विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः[57] प्रति ।
तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ।
ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथापरा
तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाश्शिवजलाश्शुभाः ।

सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी
तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ।
सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम् ।
भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः
प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत्[58] ।
गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमाश्रिता [58a]
व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ।
मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिंशुमार[59]गणैस्तथा
पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत[60] वसुन्धरा ।
ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षास्सिद्धगणास्तथा
व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां[61] तदा ।
विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा
पारिप्लवगतै[62]श्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः ।
तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम्
दिदृक्षवो[63] देवगणास्समीयु[64]रमितौजसः ।
सम्पतद्भिस्सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा
शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ।
शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः
विद्युद्भिरिव विक्षिप्तमाकाशमभवत्तदा ।
पाण्डरैस्सलिलोत्पीडैः[65] कीर्यमाणैस्सहस्रधा
शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससम्प्लवैः ।
क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम्

विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैश्शनैः ।
सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः
मुहुरूर्ध्वमुखं गत्वा पपात वसुधातलम् ।
तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः
व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ।
तत्र देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः
भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः[66] ।
शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम्
कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ।
धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभास्वता
पुनराकाशमाविश्य स्वान् लोकान् प्रतिपेदिरे ।
मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता
कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतक्लमः ।
भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ।
प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ।
देवास्सर्षिगणास्सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः
गन्धर्वयक्षप्रवरास्सकिंनरमहोरगाः
सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाम्
गङ्गामन्वगमन् प्रीतास्सर्वे जलचराश्च ये ।
यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी
जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ।
ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः

गङ्गा सम्प्लावयामास यज्ञवाटं[67] महात्मनः ।
तस्या वलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो यज्वा तु राघव
अपिबच्च जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम्[68] ।
ततो देवास्सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः
पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ।
गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ।
तस्तुतष्टो महातेजाश्श्रोत्राभ्यामसृजत्पुनः ।
तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ।
जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ।
सागरं चापि सम्प्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ।
रसातलमुपागच्छत्सिध्यर्थं तस्य कर्मणः ।
भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ।
पितामहान् भस्मकृतानपश्यद्दीनचेतनः ।
अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम्
[69]प्लावयद्धूतपाप्मानस्स्वर्गं प्राप्ता[70] रघूत्तम ॥

इति श्रीमद्रामायणसङ्गृहीतं गङ्गावतरणं सम्पूर्णम्

ಮಿತ್ರಲಾಭಃ

ಪವಿತ್ರವಾದ ಭಾಗೀರಥೀನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವೆಂಬ ನಗರವಿದ್ದಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಸಕಲಕಲಾಪಾರಂಗತನೂ ವಿಬುಧಜನಮಂದಾರನೂ ಆದ ಸುದರ್ಶನನೆಂಬ ರಾಜನಿದ್ದನು. ಅವನ ಪುತ್ರರಾದರೋ ಕಡುಮೂರ್ಖರಾಗಿದ್ದರು. ವಿದ್ಯಾವಿಮುಖರಲ್ಲದೆ ದುರ್ಮಾರ್ಗಪ್ರವೃತ್ತರೂ ಆಗಿದ್ದ ಸುತರನ್ನು ನೋಡಿ ಖೇದಪಟ್ಟು ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನವಿದ್ವನ್ಮಣಿಗಳನ್ನು ಕರೆಯಿಸಿ ದುಃಖದಿಂದ ಇಂತೆಂದನು—"ಅವಿವೇಕಿಗಳಾದ ನನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ನೋಡಿದ್ದೀರಿ. ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಯಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಲೇಶವೂ ಆದರವಿಲ್ಲವಾಗಿದೆ. ಬಹಳ ಉದ್ಧತರು. ಸನ್ಮಾರ್ಗವನ್ನು ದೂರಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಂಥ ಪುತ್ರರು ಜನಿಸುವುದಕ್ಕಿಂತ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದಿರುವುದೇ ಲೇಸೆಂದು ಒಂದೊಂದು ವೇಳೆ ಯೋಚಿಸುತ್ತೇನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿರುವ ವಿಶಾರದರ ನಡುವೆ ಯಾರಾದರೂ ಈ ದುರುಳರನ್ನು ದಾರಿಗೆ ತರುವವರಿಲ್ಲವೇ ?" ಕರುಣೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವ ಈ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ಎಲ್ಲರೂ ವಿಷಣ್ಣರಾದರು. ವಿಷ್ಣುಶರ್ಮನೆಂಬ ಪಂಡಿತೋತ್ತಮನು ಸಭಾಮಧ್ಯದಲ್ಲೆದ್ದು—"ಪ್ರಭು, ಈ ರಾಜಪುತ್ರರು ಈಗ ಹೇಗಿದ್ದರೂ ವಸ್ತುತಃ ಮಹಾಕುಲಪ್ರಸೂತರು. ಆದುದರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನುಪದೇಶಿಸಿ ಆರು ತಿಂಗಳೊಳಗಾಗಿ ಮನೋವಿಕಾಸವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವೆನು" ಎಂಬುದಾಗಿ ಭರವಸೆಯಿತ್ತನು. ರಾಜನು ಸಂತೋಷಪಟ್ಟು ವಿಷ್ಣುಶರ್ಮನನ್ನು ವಿನಯದಿಂದ ಸತ್ಕರಿಸಿ ಕುಮಾರರನ್ನು ಅವನಿಗರ್ಪಿಸಿದನು. ಅನಂತರ ವಿಷ್ಣುಶರ್ಮನು ಮಿತ್ರಲಾಭ, ಸುಹೃದ್ಭೇದ, ಸಂಧಿ, ವಿಗ್ರಹ ಎಂಬ ಭಾಗಚತುಷ್ಟಯಾತ್ಮಕವಾದ ಹಿತೋಪದೇಶವೆನ್ನುವ ಗ್ರಂಥರತ್ನವನ್ನು ರಚಿಸಿ ರಾಜಪುತ್ರರಿಗೆ ಬೋಧಿಸಿದನು. ನಿರೀಕ್ಷಣೆಯಂತೆ ರಾಜಪುತ್ರರು ಮೂರ್ಖತನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ವಿವೇಕವನ್ನು ಪಡೆದರು.

ಸುಮಾರು ಕ್ರಿಸ್ತಶಕದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಸಿಂಹಪ್ರಣೀತವಾದ ಪಂಚತಂತ್ರವೆಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನನುಸರಿಸಿ ಹಿತೋಪದೇಶವನ್ನು ನಾರಾಯಣ ಪಂಡಿತನು ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದನೆಂದು ವಿಮರ್ಶಕರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ.

ಸುದರ್ಶನರಾಜನಾಗಲೀ ವಿಷ್ಣುಶರ್ಮನಾಗಲೀ ಯಾರೆಂಬುದು ಗೊತ್ತಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪಂಚತಂತ್ರವನ್ನೂ ಅದರಲ್ಲಿನ ಕಥೆಗಳನ್ನೂ ಲೋಕವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಆದರಿಸಿತೆಂಬುದು ಚನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಯಬರುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಈ ಪಂಚತಂತ್ರವು ಪ್ರಪಂಚದ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಗಣನಾರ್ಹವಾದುದೆಂದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರು ಪ್ರಶಂಸಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮಾತು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾದುದೆಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಮುಂದೆ ಹೇಳುವ ಕೆಲವಂಶಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಕ್ರಿ.ಶ. 575ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯಾ ದೇಶದ ದೊರೆಯು ಈ ಪಂಚತಂತ್ರವನ್ನು ಪಹ್ಲವೀ ಭಷೆಗೆ ತರ್ಜುಮೆಮಾಡಿಸಿದನು. 750ರಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರವಾಯಿತು. ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಹೀಬ್ರೂ ಭಾಷಾಂತರಗಳು ಸುಮಾರು 1100ರಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಟ್ಟವು. ಪುರಾತನ ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ 1251ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. 1270ರಲ್ಲಿ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಪಂಚತಂತ್ರವು ಹೊರಬಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಜರ್ಮನ್ (1481) ಇಟಾಲಿಯನ್ (1552) ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ (1570) ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಪರಿವರ್ತನೆ ಮಾಡಿದರು. ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಂತೂ ಈ ಗ್ರಂಥವು ಅನೇಕ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಚಿರಸ್ಥಾಯಿಯಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಪುನರುಕ್ತಿಯಾಗುವುದು.

ಪಂಚತಂತ್ರ, ಹಿತೋಪದೇಶಗಳ ಕಥಾರಚನೆಯು ಕೇವಲ ಕಾಗೆ, ಗೂಬೆ, ಇಲಿ, ನರಿ, ಸಿಂಹ, ಒಂಟೆ, ಹುಲಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿವರ್ಗಗಳಿಗನ್ವಯಿಸಿದರೂ ತನ್ಮೂಲಕ ಮಾನವಕೋಟಿಗೆ ಹೃದಯಂಗಮವಾಗುವಂತೆ ನೀತಿಬೋಧಕವಾಗಿರುವುದೆಂದು ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿರುವ ನೀತಿಗಳು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕವಾದುವು ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಲೋಕವಿಖ್ಯಾತವಾದ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರಾದ ನಾವು ಹೆಮ್ಮೆಪಡಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಕೃತ ಹಿತೋಪದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಮಿತ್ರಲಾಭದ ಕಥಾಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ಉದ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಗ್ರಹಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೂಲದಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ಲೋಪವಾಗಿವೆ. ಆದರೂ ಸುದರ್ಶನರಾಜನ ಕುಮಾರರಿಗಾದಂತೆ ನಮ್ಮ ಛಾತ್ರವೃಂದಕ್ಕೂ ಮನೋವಿಕಾಸವಾಗಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗುವ ಮುಖ್ಯಮುಖ್ಯವಾದ ಸಂವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಹಿತೋಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

मित्रलाभः

१

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात्प्रस्ताव-क्रमेण स पण्डितो विष्णुशर्माब्रवीत्—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ १ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि । राजपुत्रैरुक्तम्—'आर्य, कथ्यताम्' । विष्णुशर्मोवाच—शृणुत । सम्प्रति मित्रलाभः[71] प्रस्तूयते । यस्यायमाद्यः श्लोकः—

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तस्सुहृत्तमाः ।
साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाखुवत्[72] ॥ २ ॥

राजपुत्रा ऊचुः—'कथमेतत्' । विष्णुशर्मा कथयति—

अस्ति गोदावरीतीरे विशालश्शाल्मली तरुः[73] । तत्र नानादिग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचिदवसन्नायां रात्रावस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः[74] कृतान्तमिव द्वितिय[75]मायान्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्याचिन्तयत्—'अद्य प्रातरेवानिष्टदर्शनं[76] जातम् । न जाने किमनभिमतं दर्शयिष्यति' । इत्युक्त्वा तदनुसरण[77]-क्रमेण व्याकुलश्चलितः ॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान्विकीर्य जालं विस्तीर्णम्[78]। स च प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः। तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजस्सपरिवारो वियति विसर्पंस्तांस्तण्डुलकणानवलोकयामास। ततः कपोतराजस्तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् प्रत्याह—'कुतोऽत्रनिर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः? तन्निरूप्यतां[79]तावत्। भद्रमिदं न पश्यामि। सर्वथाविचारित[80] कर्म न कर्तव्यम्। एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित्कपोतस्सदर्पमाह—आः किमेवमुच्यते।

शङ्काभिस्सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च भूतले।
प्रवृत्तिः[81] कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा[82]॥ ३॥

एतच्छ्रुत्वा सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः। यतः—

सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो[83] बहुश्रुताः[84]।
छेत्तारस्संशयानां च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः॥ ४॥

अन्यच्च—

असम्भवं हेममृगस्य जन्म
तथापि रामो लुलुभे[85] मृगाय।
प्रायस्समापन्नविपत्तिकाले
धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति॥ ५॥

अनन्तरं सर्वे जालेन बद्धा बभूवुः। ततो यस्य वचनात्तत्रावलम्बितास्तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति। यतः—

न गणस्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलम्।
यदि कार्यविपत्तिस्स्यान्मुखर[86]स्तत्र हन्यते॥ ६॥

तस्य तिरस्कारं दृष्ट्वा चित्रग्रीव उवाच—नायमस्य दोषः । यतः—

आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ ७ ॥

विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम् । यतः—

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं[87] श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ८ ॥

इदानीमप्येवं क्रियताम् । सर्वैरेकचित्तीभूय[88] जालमादायोड्डीयताम् । यतः—

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्व[89]मापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ ९ ॥

इति विचिन्त्य पक्षिणस्सर्वे जालमादायोत्पतिताः । अनन्तरं चक्षुर्विषयातिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः ॥

अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः—"किमिदानीं कर्तुमुचितम्"। चित्रग्रीव उवाच—'अस्त्यस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूषिकराजः । स च गण्डकीतीरे चित्रवने निवसति । सोऽस्माकं पाशांच्छेत्स्यति' इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यकविवर[90]समीपं गताः । हिरण्यकश्च सर्वदापायशङ्कया शतद्वारं[91] विवरं कृत्वा निवसति । ततो हिरण्यकः कपोतावपातभयाच्चकितस्तूष्णीं स्थितः । चित्रग्रीव उवाच—'सखे हिरण्यक, किमस्मान्न सम्भाषसे' । ततो हिरण्यकस्तद्वचनं

प्रत्यभिज्ञाय ससम्भ्रमं बहिर्निःसृत्याब्रवीत्—' आः पुण्यवानस्मि । प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवस्समायातः' । पाशबद्धांश्चैतान् दृष्ट्वा सविस्मयः[92] क्षणं स्थित्वोवाच—' सखे, किमेतत् ?' चित्रग्रीवोऽवदत्—सखे, अस्माकं प्राक्तनजन्मकर्मणः फलमेतत्[93] ॥

एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेत्तुं सत्वरमुपसर्पति । चित्रग्रीव उवाच—' मित्र, मामैवम् । अस्मदाश्रितानामेषां तावत्पाशांश्छिन्धि, तदा मम पाशं पश्चाच्छेत्स्यसि ' । हिरण्यकोऽप्याह—अहमल्पशक्तिः । दन्ताश्च मे कोमलाः । तदेतेषां पाशांश्छेत्तुं कथं समर्थः ? तद्यावन्मे दन्ता न त्रुट्यन्ति तावत्तव पाशं छिनद्मि । तदनन्तरमेतेषामपि बन्धनं यावच्छक्यं छेत्स्यामि ' । चित्रग्रीव उवाच—' अस्त्वेवम् । तथापि यथाशक्त्येतेषां बन्धनं खण्डय ' । हिरण्यकेनोक्तम्—' आत्मपरित्यागेन यदाश्रितानां परिरक्षणं तन्न नीतिविदां मतम् ' । चित्रग्रीवः प्रत्युवाच—' सखे, नीतिस्तावदीदृश्येव । किन्त्वहमस्मदाश्रितानां दुःखं सोढुं सर्वथासमर्थः । तेनेदं ब्रवीमि । यतः—

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।
सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ १० ॥

इत्याकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितस्सन्नब्रवीत्—' साधु मित्र, साधु । अनेनाश्रितवात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते ' । एवमुक्त्वा सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि । ततो हिरण्यकस्सर्वेभ्य आतिथ्यं कृत्वा, चित्रग्रीवमालिङ्ग्य, तान् सर्वान् विससर्ज । चित्रग्रीवस्सन्तुष्टो यथेष्टदेशान् सपरिवारो ययौ । हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्टः ॥

यानि [94]कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥ ११ ॥

२

अथ लघुपतनकनामा काकस्सर्ववृत्तान्तदर्शी[95] साश्चर्यमिदमाह—'अहो, हिरण्यक श्लाघ्योऽसि । अतोऽहमपि त्वया सह मैत्रीमिच्छामि । कृपया मां मैत्र्ये[96]णानुग्रहीतुमर्हसि' । एतच्छ्रुत्वा हिरण्यको विवराभ्यन्तरादाह—'कस्त्वम्?' । स ब्रूते—'लघुपतनकनामा वायसोऽहम्' । हिरण्यको विहस्याह—'का त्वया सह मैत्री । यतः—

यद्येन [97]युज्यते लोके बुधस्तत्तेन योजयेत् ।
अहमन्नं भवान् भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ १२ ॥

काकः पुनराह—

भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ।
त्वयि जीवति[98] जीवामि चित्रग्रीव इवानघ ॥ १३ ॥

हिरण्यको ब्रूते—'चपल[99]स्त्वम् । चपलेन सह स्नेहस्सर्वथा न कर्तव्यः । किं चान्यच्छत्रुपक्षो भवानस्माकम् । उक्तं चैतत्—

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितस्सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ १४ ॥

लघुपतनको ब्रूते—'श्रुतं मया सर्वम् । तथापि मम चैतावान् सङ्कल्पस्त्वया सह सौहृद्यमवश्यं करणीयमिति । नो चेदनाहारेणात्मानं व्यापादयिष्यामि । भवदन्यो मया कस्सुहृत्प्राप्तव्यः' इत्यादि तद्वचनमाकर्ण्य हिरण्यको बहिर्निःसृत्याह—'आप्यायितोऽहं

भवतानेन वचनामृतेन । तद्भवतु भवतोऽभिमतमेव ' इत्युक्त्वा हिरण्यको मैत्र्यं विधाय भोजनविशेषैर्वायसं सन्तोष्य विवरं प्रविष्टः । वायसोऽपि स्वस्थानं गतः । ततः प्रभृति तयोरन्योन्याहारप्रदानेन कुशलप्रश्नैर्विस्रम्भालापै[100]श्च कालोऽतिवर्तते ॥

३

एकदा लघुपतनको हिरण्यकमाह—' सखे, कष्टतरलक्ष्याहारमिदं स्थानं परित्यज्य स्थानान्तरं[101] गन्तुमिच्छामि ' । हिरण्यको ब्रूते—' मित्र, क्व गन्तव्यम्? ' । वायसो ब्रूते—' अस्ति सुनिरूपितस्थानं दण्डकारण्ये कर्पूरगौराभिधानं सरः । तत्र चिरकालोपार्जितः प्रियसुहृन्मे मन्थराभिधानः कच्छपो धार्मिकः प्रतिवसति । स च भोजनविशेषैर्मां संवर्धयिष्यति ' । हिरण्यकोऽप्याह—' तत्किमत्रावस्थाप्य मया कर्तव्यम्? मामपि तत्र नय ' ॥

अथ वायसस्तत्र तेन मित्रेण सह विचित्रालापैस्सुखेन तस्य सरसस्समीपं ययौ । ततो मन्थरो दूरादवलोक्य लघुपतनकस्य यथोचितमातिथ्यं विधाय मूषिकस्यातिथिसत्कारं चकार । वायसोऽवदत्—' सखे मन्थर, सविशेषपूजामस्मै विधेहि । यतोऽयं पुण्यकर्मणां[102] धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो हिरण्यकनामा मूषिकराजः । एतस्य गुणस्तुतिं जिह्वासहस्रद्वयेनापि सर्पराजो न कदाचित्कथयितुं समर्थस्स्यात् ' इत्युक्त्वा चित्रग्रीवोपाख्यानं वर्णितवान् । मन्थरस्सादरं हिरण्यकं सम्पूज्याह—' भद्र, आत्मनो निर्जनवनागमनकारणमाख्यातुमर्हसि ' । हिरण्यकोऽवदत्—' कथयामि । श्रूयताम्—चम्पकाभिधानायां नगर्यां कस्यचित्परिव्राजकस्यावसथे[103] चिरमहमवसम् । क्रमेण सञ्चितं[104]प्रभूतधनधान्यः दृप्तः स्वैरं

विचरन् गृहवासिनामनल्पं क्लेशमजनयम् । एकदा स्पष्टैः पारिव्राजक सहचरैश्शतद्वारमपि मद्बिवरं निघृण[105] खनितमासीत् । चिर सञ्चितं हिरण्यं क्षणादेवापहारितम् । ततः प्रभृति निजशक्तिहीनिस्स त्त्वो[106]त्साहरहितो रिक्तोऽनन्यशरणो निर्जनवनमागतः । ततोऽ स्मत्पुण्योदयादनेन मित्रेणाहं स्नेहानुवृत्त्या[107]नुगृहीतः । अधुन च पुण्यपरम्परया भवदाश्रयस्स्वर्ग एव मया प्राप्तः । यतः—

संसारविषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले[108] ।
काव्यामृतरसास्वादस्सङ्गमस्सुजनैस्सह ॥ १५ ॥'

मन्थर उवाच—'हन्त युष्माभिरतिसञ्चयः कृतस्तस्यायं दोषः शृणु—

दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनो यदि ।
भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम्[109] ॥ १६ ॥

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ १७ ॥

तदिदानीं यातु । किमिदानीमतिक्रान्तोपवर्णनेन । यतः—

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्स्वपि न मुह्यन्ति[110] नराः पण्डितबुद्धयः ॥ १८ ॥

तत्सखे, सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् । यतः—

सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ १९ ॥

अन्यच्च ।

उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रम्[111]
क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढनिश्चयं च
लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ २० ॥

अपरं च सतां रहस्यं शृणु’। मित्र—

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।
मोहयन्ति च सम्पत्तौ कथमर्थास्सुखावहाः ॥ २१ ॥

धर्मार्थं[112] यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ २२ ॥

किं बहुना मम पक्षपातेन । मयैव सहात्र कालो नीयताम् । इति श्रुत्वा लघुपतनको ब्रूते—धन्योऽसि मन्थर, सर्वथा श्लाघ्यगुणोऽसि । यतः—

सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः ।
गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरन्धराः[113] ॥ २३ ॥

तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणास्सन्तुष्टास्सुखं निवसन्ति ॥

४

अथ कदाचिच्चित्राङ्गनामा मृगः केनापि त्रासितस्तत्रागत्य मिलितः । ततः पश्चादायान्तं मृगमवलोक्य भयं सञ्चिन्त्य मन्थरो जलं प्रविष्टः । मूषिकश्च विवरं गतः । काकोऽप्युड्डीय वृक्षमारूढः । ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोऽप्यायातीत्यालोचितम् । पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनस्सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टाः । मन्थरेणोक्तम्—‘भद्रम्[114] । मृग, स्वागतम् । स्वेच्छयोदकाद्याहारोऽनुभूयताम् । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथीक्रियताम्’। चित्राङ्गो ब्रूते—‘लुब्धकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागतो भवद्भिस्सह सख्यमिच्छामि’। हिरण्यकोऽवदत्—‘मित्रत्वं तावद-

स्माभिस्सह भवतायत्नेन मिलितम्। तदत्र भवता स्वगृहनिर्विशेषं[115] स्थीयताम्'। तच्छ्रुत्वा मृगस्सानन्दो भूत्वा स्वेच्छाहारं कृत्वा पानीयं पीत्वा जलासन्नतरुच्छायायामुपविष्टः। अथ मन्थरेणोक्तम्—'सखे मृग, एतस्मिन्निर्जने वने केन त्रासितोऽसि? कदाचित्किं व्याधास्सञ्चरन्ति?' मृगेणोक्तम्—

'अस्ति कलिङ्गविषये[116] रुक्माङ्गदो नाम नरपतिः। स च दिग्विजयव्यापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावासितकटको[117]वर्तते। प्रातश्च तेनात्रागत्य कर्पूरसरस्समीपे भवितव्यमिति व्याधानां मुखात्किंवदन्ती श्रूयते। तदत्रापि प्रातरवस्थानं भयहेतुकमित्यालोच्य यथावसरकार्य[118]मारभ्यताम्'। तच्छ्रुत्वा कूर्मस्सभयमाह—'जलाशयान्तरं गच्छामि'। काकमृगावप्युक्तवन्तौ—'एवमस्तु'। तदनु महता भयेन विमुग्ध इव तं जलाशयमुत्सृज्य मन्थरश्चलितः। तेऽपि हिरण्यकादयः स्नेहादनिष्टं शङ्कमाना मन्थरमनुगच्छन्ति। यतः स्थले गच्छन् केनापि व्याधेन काननं पर्यटता मन्थरः प्राप्तः। प्राप्य तं गृहीत्वोत्थाय धनुषि बद्ध्वा भ्रमन् क्लेशात्क्षुत्पिपासाकुलः स्वगृहाभिमुखं चलितः। अथ मृगवायसमूषिकाः परं विषादं गच्छन्तस्तमनुजग्मुः। ततो हिरण्यको विलपति—

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तम्
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति[119] ॥ २४ ॥

पुनर्विमृश्याह—

शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविस्रम्भभाजनम्।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम्[120] ॥ २५॥

इति बहुविलप्य हिरण्यकश्चित्राङ्गलघुपतनकावाह—‘ यावदयं व्याधो वनान्न निस्सरति तावन्मन्थरं मोचयितुं यत्नः क्रियताम् ’। तावूचतुः—‘ सत्वरं कार्यमुच्यताम् ’। हिरण्यको ब्रूते—‘ चित्राङ्गो जलसमीपं गत्वा मृतमिवात्मानं दर्शयतु। काकश्च तस्योपरि स्थित्वा चञ्च्वा किमपि विलिखतु। नूनमनेन लुब्धकेन तत्र कच्छपं परित्यज्य मृगमांसार्थिना सत्वरं गन्तव्यम्। ततोऽहं मन्थरस्य बन्धनं छेत्स्यामि। सन्निहिते लुब्धके भवद्भ्यां पलायितव्यम् ’। चित्राङ्गलघुपतनकाभ्यां शीघ्रं गत्वा तथानुष्ठिते सति स व्याधः श्रान्तः पानीयं पीत्वा तरोरधस्तादुपविष्टस्तथाविधं मृगमपश्यत्। ततः प्रहृष्टमना मृगान्तिकं चलितः। तत्रान्तरे हिरण्यकेनागत्य मन्थरस्य बन्धनं छिन्नम्। स कूर्मस्सत्वरं जलाशयं प्रविवेश। स मृग आसन्नं तं व्याधं विलोक्योत्थाय पलायितः। प्रत्यावृत्य[121] लुब्धको यावत्तरुतलमायाति तावत्कूर्ममपश्यन्नचिन्तयत्—उचितमेवैतन्ममासमीक्ष्यकारिणः[122]। यतः—

यो ध्रुवाणि परित्यज्याध्रुवाणि परिषेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्त्यध्रुवं नष्टमेव हि[123] ॥ २६ ॥

ततोऽसौ स्वकर्मवशान्निराशः कटक[124] प्रविष्टः। मन्थरादयस्सर्वे त्यक्तापदः स्वस्थानं गत्वा यथासुखमास्थिताः॥

अथ राजपुत्रैस्सानन्दमुक्तम्—‘ सर्वे श्रुतवन्तस्सुखिनो वयम्। सिद्धं नस्समीहितम् ’। विष्णुशर्मोवाच—‘ एतावता भवतामभिलषितं सम्पन्नम्। अपरमपीदमस्तु—

मित्रं प्राप्नुत सज्जना जनपदैर्लक्ष्मीस्समालम्ब्यताम्
भूपालाः परिपालयन्तु वसुधां शश्वत्स्वधर्मे स्थिताः।
आस्तां मानसतुष्टये सुकृतिनां नीतिर्नवोढेव[125] वः
कल्याणं कुरुतां जनस्य भगवांश्चन्द्रार्धचूडामणिः॥२७॥

ಉದಯನಕಥಾ

ಪುರಾತನಕಾಲದಲ್ಲಿ ವತ್ಸದೇಶಾಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಉದಯನಮಹಾರಾಜನ ಚರಿತ್ರೆಯು ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ. ರಾಮಾಯಣ ಮಹಾಭಾರತಗಳ ಕಥೆಗಳಂತೆ ಉದಯನಕಥೆಯನ್ನೂ ಜನರು ಬಹಳ ಆದರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರ ಪ್ರಸ್ತಾಪವು ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಪತಂಜಲಿಯ ವ್ಯಾಕರಣಮಹಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಾಳಿದಾಸ ಮಹಾಕವಿಯು ಮೇಘದೂತಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಜನರನ್ನು ಉದಯನಕಥಾಕೋವಿದರೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶ್ರೀಹರ್ಷನು "ಲೋಕೇ ಹಾರಿ ಚ ವತ್ಸರಾಜಚರಿತಂ" ಎಂದು ಹೊಗಳಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾಕವಿಭಾಸಪ್ರಣೀತವಾದ ಸ್ವಪ್ನವಾಸವದತ್ತ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಯೌಗಂಧರಾಯಣ, ಶ್ರೀಹರ್ಷಪ್ರಣೀತವಾದ ರತ್ನಾವಳೀ ಮತ್ತು ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿಕಾ ಎಂಬೀ ನಾಟಕಗಳು ಉದಯನರಾಜನ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಅಕ್ಷಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿವೆ.

ಗುಣಾಢ್ಯನೆಂಬೊಬ್ಬ ಪರಮಪ್ರಾಚೀನಕವಿಯು ಪೈಶಾಚೀಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ಕಥೆಯೆಂಬ ಅತಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿ ತನ್ಮೂಲಕ ಉದಯನಕಥೆಯನ್ನು ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಿದನೆಂದು ಕೇಳುತ್ತೇವೆ. ಮೂಲಬೃಹತ್ಕಥೆಯು ನಷ್ಟವಾಗಿ ಹೋಗಿದೆಯಾದರೂ ಅದರ ಸಾರವು ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿರುವ ಅನೇಕ ಕಾವ್ಯಗಳ ಮೂಲಕ ಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೇಪಾಳದೇಶದ ಬುಧಸ್ವಾಮಿಯ ಬೃಹತ್ಕಥಾಶ್ಲೋಕಸಂಗ್ರಹ, ಕಾಶ್ಮೀರದೇಶದ ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನ ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರಿ ಮತ್ತು ಸೋಮದೇವನ ಕಥಾಸರಿತ್ಸಾಗರ ಇವು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಇವಲ್ಲದೆ ತಮಿಳುಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ "ಪೆರುಂಕತೈ" ಎಂಬ ಬೃಹತ್ಕಥಾಂತರವು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಬೃಹತ್ಕಥೆಯು ಪಾರ್ಸೀಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವುದೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಬೃಹತ್ಕಥೆಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಪಾರ್ವತೀಪರಮೇಶ್ವರರು ಕೈಲಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಲಾಸದಿಂದಿರುವಾಗ ಒಂದು ದಿನ ಅಶ್ರುತಪೂರ್ವವಾದ ಮತ್ತೂ ಮನೋಹರವಾದ ಕಥೆಯೊಂದನ್ನು ಹೇಳಬೇಕೆಂದು ಪಾರ್ವತಿಯು ಪ್ರಿಯನನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದಳು.

ಹಾಗೆಯೇ ಆಗಲೆಂದು ಪರಮೇಶ್ವರನು ಕಥೆಯನ್ನುಪಕ್ರಮಿಸಿದನು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಳಗೆ ಯಾರನ್ನೂ ಬಿಡಕೂಡದೆಂದು ದ್ವಾರಪಾಲಕನಾದ ನಂದೀಶ್ವರನಿಗೆ ಆಜ್ಞೆಮಾಡಿ ಪಾರ್ವತಿಯು ಕಥಾಶ್ರವಣದಲ್ಲಿ ಮಗ್ನಳಾದಳು. ಆಗ ಪ್ರಮಥಗಣಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯನಾದ ಪುಷ್ಪದಂತನು ಪರಮೇಶ್ವರ ನನ್ನು ನೋಡಲು ಬಂದು ಬಾಗಿಲಲ್ಲಿ ನಂದಿಯಿಂದ ತಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟನು. ಅಕ ಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಈ ಅಪಮಾನವನ್ನು ಸಹಿಸಲಾರದೆ ಪುಷ್ಪದಂತನು ಯೋಗಮಹಿಮೆಯಿಂದ ವಾಯುರೂಪನಾಗಿ ಒಳಹೊಕ್ಕು ಪ್ರಭುವು ಹೇಳು ತ್ತಿದ್ದ ಸಪ್ತವಿದ್ಯಾಧರ ಚರಿತ್ರೆಯೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಕೇಳಿದುದಲ್ಲದೆ ಮನೆಗೆ ಬಂದು ಗೃಹಿಣಿಗೆ ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ಹೇಳಿಬಿಟ್ಟನು. ಮರುದಿನ ಅದೇ ಕಥೆ ಯನ್ನು ಪುಷ್ಪದಂತನ ಪತ್ನಿಯೇ ಪಾರ್ವತೀದೇವಿಗೆ ಹೇಳತೊಡಗಿದಳು. ಇದರಿಂದ ಕಥೆಯು ಅಪೂರ್ವವಾದುದಲ್ಲವೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಪಾರ್ವತಿಯು ಪತಿಯನ್ನಾಕ್ಷೇಪಿಸಿದಳು. ಪರಮೇಶ್ವರನು ಆಶ್ಚರ್ಯಗೊಂಡು ಜ್ಞಾನದೃ ಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಸ್ತುತತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿದು ಪುಷ್ಪದಂತನ ಅಪರಾಧವನ್ನು ಕಾಂತೆಗೆ ವಿವರಿಸಿದನು. ಪಾರ್ವತಿಯು ಅವನನ್ನು ಮರ್ತ್ಯನಾಗೆಂದು ಶಪಿಸಿದಳು. ಅವನ ಪರವಾಗಿ ಕರುಣೆಯನ್ನು ಬೇಡಿದ ಮಾಲ್ಯವಂತನೆಂಬ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಗಣಮುಖ್ಯನಿಗೂ ಅದೇ ರೀತಿ ಶಾಪಕೊಟ್ಟಳು. ಕೊನೆಗೆ ಮನಕರಗಿ ಶಾಪಾಂತವನ್ನು ಇಂತೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದಳು—''ಕುಬೇರನ ಶಾಪದಿಂದ ಯಕ್ಷ ನೊಬ್ಬನು ವಿಂಧ್ಯಾರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಭೂತಿಯೆಂಬ ಪಿಶಾಚಿಯಾಗಿ ಜನಿಸು ವನು. ಅವನಿಗೆ ನೀನು ಈ ಕದ್ದ ಕಥೆಯನ್ನು ಹೇಳಿದರೆ ಶಾಪಮುಕ್ತನಾ ಗುವೆ. ಮತ್ತೆ ಅದೇ ಕಥೆಯನ್ನು ಕಾಣಭೂತಿಯಿಂದ ಕೇಳಿದಾಗ ಮಾಲ್ಯ ವಂತನು ಶಾಪಮುಕ್ತನಾಗುವನು.''

ತದನುಸಾರವಾಗಿ ಪುಷ್ಪದಂತನು ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಸೋಮದತ್ತ ನೆಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನ ಮಗನಾಗಿ ಕಾತ್ಯಾಯನ, ಶ್ರುತಧರ ಮತ್ತು ವರರುಚಿ ಎಂಬ ಮೂರು ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದನು. ಮಾಲ್ಯವಂತನು ದಕ್ಷಿ ಣಾಪಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನವೆಂಬ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಗುಣಾಢ್ಯನೆಂಬ ಅನ್ವರ್ಥನಾಮ ವನ್ನು ಪಡೆದು ವಿಶ್ರುತನಾದನು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕಾತ್ಯಾಯನನಿಂದ ಕಾಣಭೂತಿಯೂ, ಕಾಣಭೂತಿಯಿಂದ ಗುಣಾಢ್ಯನೂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಈಶ್ವರ ಪ್ರೋಕ್ತವಾದ ಸಪ್ತವಿದ್ಯಾಧರಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಕೇಳಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಶಾಪ ದಿಂದ ವಿಮುಕ್ತರಾದರು.

ಕಥೆಯು ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರವಾದುದು ಒಂದು ವಿಚಿತ್ರಪ್ರಕರಣ. ಗುಣಾಢ್ಯನು ಶಾತವಾಹನನೆಂಬ ದೊರೆಗೆ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಾತಂತ್ರವ್ಯಾಕರಣಪ್ರಣೇತನಾದ ಶರ್ವವರ್ಮನಿಂದ ಪರಾ

ಜಿತನಾಗಿ ಗುಣಾಢ್ಯನು ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂರು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮಾತನಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಮೌನವ್ರತವನ್ನು ತಾಳಿ ಕಾಡಿಗೆ ಹೊರಟುಹೋದನು. ಅಲ್ಲಿ ಪಿಶಾಚರೂಪನಾದ ಕಾಣಭೂತಿಯಿಂದ ವಿದ್ಯಾಧರರ ಕಥೆಯನ್ನು ಕೇಳುವಾಗ ಅವನ ಇಷ್ಟಾನುಸಾರ ಅದನ್ನು, ಅಂದರೆ ಏಳು ಲಕ್ಷಶ್ಲೋಕಗಳ ಪರಿಮಿತಿಯುಳ್ಳ ಆ ಕಥೆಯನ್ನು, ಮರದ ಎಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಕ್ತದಿಂದ ಬರೆದು ದೊರೆಯ ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದನು. ಮದೋನ್ಮತ್ತನಾದ ದೊರೆಯು "ಭಾಷೆ ಪೈಶಾಚಿ, ಬರೆದಿರುವುದು ರಕ್ತದಲ್ಲಿ, ಬರೆದವನು ಮಾತುಮರೆತ ಉನ್ಮತ್ತ" ಎಂಬುದಾಗಿ ನಿರಾಕರಿಸಿದನು. ಅನಂತರ ಗುಣಾಢ್ಯನು ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಓದುತ್ತಾ ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಎಲೆಗಳನ್ನು ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಹೋಮಮಾಡಿದನು. ಮೃಗಪಕ್ಷಿಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅನ್ನಾಹಾರಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಕಥೆಯನ್ನು ಕೇಳತೊಡಗಿದವು. ರಾಜನು ಈ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ವ್ಯಾಧರಿಂದ ತಿಳಿದು ಬೇಗ ಗುಣಾಢ್ಯನ ಹತ್ತಿರ ಬಂದು ನೋಡುವಲ್ಲಿ ಇನ್ನು ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಗ್ರಂಥಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಅದನ್ನು ಆದರದಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಗುಣಾಢ್ಯನನ್ನು ವಂದಿಸಿ ನೃಪನು ನಗರಾಭಿಮುಖನಾದನು. ಗುಣಾಢ್ಯನು ಶಾಪಮುಕ್ತನಾಗಿ ಕೈಲಾಸವನ್ನೈದಿದನು.

ಪ್ರಕೃತ, ಉದಯನ ನಾಮಾಂಕಿತನಾದ ವತ್ಸರಾಜನ ದೀರ್ಘಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಮಹಿಷಿಯಾದ ವಾಸವದತ್ತೆಯನ್ನು ಅವನು ಮದುವೆಯಾದುದೆಂತೆಂಬ ಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ವ್ಯಾಸದಾಸಾಪರಾಖ್ಯನಾದ ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರ ಮಹಾಕವಿಯ ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರಿಯಿಂದ ಗದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಹೇಳಿದೆ.

उदयनकथा

१

पुरा किल भारते वर्षे[126] कौशाम्बी नाम नगर्यासीत् । तत्रार्जुनाभिजने[127] जातो जनमेजयसम्भवश्शतानीको नाम राजाऽभवत् । तस्य राज्याब्धेः कर्णधारो[128] युगन्धरो नाम महामतिर्मन्त्री बभूव । कदाचिन्मृगव्यप्रसङ्गेन[129] निर्गतस्स राजा तेजसां राशिं शाण्डिल्यं मुनिं ददर्श । पुत्रकामस्य राज्ञो वरदो भूत्वा स महामुनिः कौशाम्बीमेत्य पुत्रेष्ट्या तं याजयामास[130] । एवं मुनिप्रसादेन दशरथोपमस्स राजा राममिव सहस्रानीकमात्मजं प्राप । कदाचित्सम्प्राप्ते देवासुरसम्पराये[131] शतानीको देवान् प्रेक्षकान् विधायाशेषान् दितिजान् जघान । परं तु स्वयमेव निहतो रणमूर्धनि । तदनु मन्त्रिणां गिरा शतानीकतनयस्सहस्रानीको राज्यं भेजे ॥

क्रमेण चासौ सहस्रानीको ब्रह्मणश्शापान्मर्त्यत्वमापन्नामप्सरसमलम्बुसामयोध्याधिपतेः कृतवर्मणः पुत्रीं मृगावतीं नाम ललनामुवाह । सा राजमहिषी तस्माद्गर्भमादाय रजनीकरगर्भिणी[132] पौरन्दरी दिगिव सुन्दरी रराज । अन्तर्वत्न्या[133]स्तस्या रक्तसरःस्नाने मतिरुदयौ । भूपतिश्च तामनिवार्यां बह्वमन्यत । मन्त्रकुशलस्स[134] राजा क्षणादेव कौसुम्भसलिल[135]स्थानं सरः कारयामास । इत्थं विलोभितां[136] राज्ञीं स्नानोद्यतां सरस्तीर आमिषधिया सुपर्णकुलसम्भवो विकटः[137] पक्षी दग्धविधेर्वशाद्धन्त

जहार । मोहविवशां च तां विहायसि सुदूरं नीत्वोदयाचलकन्दरे तत्याज । शनैर्लब्धसंज्ञा राजमहिषी भयाद्वेपमाना चकितेक्षणैर्दिशः कीर्णोत्पला इव चकार[138] । विललाप चातिमात्रं विरहाभिभूता भर्तारमनुस्मरन्ती । गजसिंहादीनां श्वापदानामाहारतामपि रुचिरतमाममन्यत[139] । विपद्विसङ्कटे काले कुतो वा मरणं लभ्यत इति बत नाज्ञासीत् सा वराकी[140] । तदस्याः करुणाक्रन्दितमाकर्ण्य मृगा अप्यश्रुलोचना विच्छिन्नरोमन्था[141] निस्पन्दगतय[142]श्चाभवन् । अस्मिन्नवसरे यदृच्छागतः कश्चिन्मुनिपुत्रस्तां विलोक्य करुणासिन्धुः स्वतपोवनं निनाय । तत्र महर्षिणा जमदग्निना सुतेवाश्वासिता सती पार्वती सेनान्यमिव काले तनयमसूत । जननसमकाल एव तस्याकाशभवा वाणी उदयनाभिधां चकार । मुनीन्द्रेणाश्रमे कृतचूडादिकः स बालकशशी मातुर्मनोरथैस्समं[143] ववृधे ॥

कदाचिद्युवायं नयननन्दनो मृगयासक्तो व्याधबद्धं कञ्चन भुजङ्गममपश्यत् । दीनं भुजगमालोक्य दयार्द्रो धनार्थिने शबराय मातृदत्तं स्वकङ्कणं वितीर्य तममोचयत् । एवं मोचितस्स सर्पो नागो भूत्वा उदयनकुमारेण सह सख्यं विधाय तं पातालमनयत् । तत्र किन्नराभिधानो नागः प्रेमविनतस्तं वयस्यमपूजयत् । अदाच्च तस्मै ललितानाम्नीं स्वभगिनीम् । तद्गर्भाधानपर्यन्तशापा सापि भुजङ्गमी वल्लभमामन्त्र्य विद्याधरपदं ययौ । घोषवत्यभिधां दिव्यां वीणां फणीन्द्रात्प्राप्योदयनोऽपि स्वाश्रयं[144] प्रापत । पुत्रस्य चिरविप्रोषणेन दुःखार्तां मुनीन्द्राश्वास्यमानां जननीमेत्य तामानन्दयामास ॥

अत्रान्तरे स शबरः[145] कौशाम्ब्यां सहस्रानीकनामाङ्कितं मणिकङ्कणं विक्रेतुं वणिजमुपजगाम । भीतो वणिक् रत्नकटक[146]

मादाय शबरेण साकं राजानं शरणं गतः । नृपस्तु मृगावतीवियोगाग्निना दह्यमानतनुः शबरेण विस्तृतां[147] कङ्कणप्राप्तिकथां श्रुत्वा हृष्टस्तमग्रतः कृत्वा [148]स्वपुत्रकलत्रसमागममभिकाङ्क्षन् निर्गत्य, जम्भारिपालितां[149] ककुभं सुचिरं विचरन् निर्वैरहारिकुञ्जरं[150] जमदग्न्याश्रममवाप । तत्र मुनिना पूजितो विरहार्दितां दयितामुदयनं च तनयं लेभे । तदनु महर्षिणाभ्यनुज्ञातः प्रियासहाय उदयनकुमारं गृहीत्वा मन्त्रिभिर्वृतः कौशाम्बीं प्राविशत् । अचिराच्च तस्मै कुमाराय समर्थाय राज्यश्रियं, सहायार्थं युगन्धरादीनां मन्त्रिसेनापतिविदूषकाणां पुत्रांश्च[151] ददौ । एवमस्य राजसूनोर्मन्त्री यौगन्धरायणः, सेनापती रुमण्वान्, [152]नर्मसुहृद्वसन्तकोऽप्यभूवन् । सहस्रानीको राजा जायया चिरं विहृत्य कीर्त्येव जरया वृतः, पवनाकम्पिकदलीदललोलां[153] भवस्थितिं धिया कलयन् सहामात्यो महापथं प्रायात्[154] ॥

२

अथासौ राजोदयनः कुलक्रमागतं वत्सराज्यं समासाद्य, अद्भुतैः स्वसाहसैः किरीटिचरिताश्चर्ये जनं श्लथादरं[155] चक्रे । क्रमेण च यौगन्धरायणन्यस्तराज्याचिन्ताभारः[156] वीणाविनोदेन कालमनयत्; मृगव्यामसेवत च । अत्रान्तरे श्लथारम्भमेनं ज्ञात्वोज्जयिनीपतिश्चण्डमहासेनस्तज्जयाय मनश्चकार । तस्य सुता वासवदत्ता नाम लावण्यार्णवा कन्या बाहुशालिनो वीरस्य गान्धर्वनिपुणस्य च तस्यैवोदयनस्य योग्येति चामन्यत । परं तु निसर्गशत्रुः[157] कथमभ्यर्थ्यो भवति महासेनस्य? मानी वत्सेशः कथं वा स्वयं याचेत? किञ्च बहुदुर्गो महाकोशो रक्तामात्यो[158] विशालधीरसावुदयनो मृगयाच्छद्मना[159] विनोपायै[160] नैव

वश्य इति निश्चित्य देव्या दुर्गायाः प्रसादेन[161] समुत्तेजितो महासेनः, योऽयं वीणानादहृतान् कुञ्जरान् वने नित्यं बध्नाति स क्रूरनागेनैव ग्राह्य इति धियं व्यधात्। कृतकप्रणयोपायनै[162]स्सह वत्सेश्वराय सन्देशहारिणं दूतं प्राहिणोत्—"कुलसर्वस्वमियं मे पुत्री वीणायां गान्धर्व[163]वेदिनस्तव शिष्यतामभिवाञ्छति। तत्प्रणयादुज्जयिनीमागत्योपकर्तुमर्हति देवः। यतो महतामर्थनासु सन्तो निषेधं न शिक्षिताः[164] खलु" इति। श्रुत्वेदं पदाहतः फणीव रोषाविष्टो राजा—"वीणां वासवदत्तासौ ज्ञास्यत्यभ्येत्य मत्पुरीम्। शिष्यो गुरुगृहं याति न हि शिष्यगृहं गुरुः" इति प्रतीपसन्देशं[165] व्याजहार। मन्त्री यौगन्धरायणोऽप्यवन्तिभूभुजेऽ[166]तीव चुकोप[167]। अतिमात्रं कोपन बद्धभ्रुकुटि[168]स्संरम्भाकम्पिकुण्डलो[169] वीरो यौगन्धरायणः प्राह—"पश्येमं सम्मोहाध्मातचेतसो[170] राजपशोर्दर्पम्। मिथ्याप्रणयवादिनमेनं सानुबन्धं बद्ध्वा यास्यामि कोपजलधेः पारम्[171]। विधीयतां सेना" इति। भूयोऽप्येवं राजानं ज्ञापयामास—देव सुखसक्तेन त्वयैव खलु हन्त प्रतापो दिक्षु शीततां नीतः[172]। मृगयासक्तं भवन्तं विज्ञाय प्रतिसामन्तैः किञ्चिदुच्चैःकृतं शिर इति भाति[173]। नरनाथ प्रणयेनेव ललनाः, विनयेनेव कीर्तयः, कुनयेन[174] नृपश्रियश्च नश्यन्ति। देवी विन्ध्यवासिनी यस्मै स्वयं कृपाणं ददौ सोऽयं राजा चण्डमहासेनो विजेतुं न शक्यते। नडागिरिर्नाम गिरीन्द्राभो गजेन्द्रस्तस्य विद्यते, यस्य पुरतो दिग्द्विपा अपि वैमुख्यं[175] यान्ति। एकदा तदारूढो मृगयानिर्गतो राजा[176] क्रोडरूपिणं दैत्यमङ्गारकाख्यं हत्वा तदात्मजां रूपलावण्यशालिनीमङ्गारवतीमुपयेमे[177]। तस्यां च गोपालपालकौ पुत्रौ सुतामेकां च लेभे। सा च पुत्री स्वप्ने वासवसूचिता वासवदत्तेति

प्रथिता विद्याधरेश्वरं तनयं प्रसविष्यतीति श्रूयते" इत्यादि मन्त्रिणस्सदृशा उक्तीः कर्णे किल[178] कृतवान् । किन्तु राजसुताचिन्तयैवाक्रान्तस्वान्तो[179] बभूव ॥

अत्रान्तरे वत्सस्य प्रतिसन्देशं श्रुत्वा महासेनो व्याकुलो भूत्वोदयनग्रहणे सन्नाहमकरोत् । शैलसङ्काशं महागजमम्भःकृतपदं[180] कृत्वा विन्ध्याटव्यां विससर्ज । विलासालसगतं विलोलश्रवणाननं सुरगजाकारं तं व्याधमुखाच्छ्रुत्वोदयनः पण्डितमानी[181] तुरगप्रायं सैन्यमटवीमुख एव त्यक्त्वा गजेन्द्रबन्धकुशलो[182] महद्वनमेक एव विवेश । तत्राहङ्कारमिवोन्नतं संसारमिव निस्सारमैश्वर्यमिव चञ्चलमधर्ममिव मायाढ्यं महानागं[183] ददर्श । वीणामधुरगीतिभिस्तं[184] कूटकुञ्जरं जिघृक्षु[185] र्मुधा तस्थौ । क्वासौ[186] यन्त्रकृत्रिमो हस्ती, क्व च वीणया तद्ग्रहः! नूनं व्यसनासक्तिर्महतामपि मोहाय भवति[187] । घोषवतीव्यग्रे तस्मिन् योधाः कुञ्जरान्निर्गत्य सहसा तमभ्याययुः । तान् दृष्ट्वा लेशतोऽप्यशङ्कितो धैर्यनिष्कम्पमानस[188] स्तान् सुभटान् रणे जघान । किन्तु तेष्वेको वीरवरश्छद्मना नृपं जग्राह । उज्जयिनीपतिस्तच्छ्रुत्वा स्वयमेवागत्य वत्सराजं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्—"राजेन्द्र, मान्योऽसि मे; न हि मे किल्बिषं[189] त्वयि । इयं मे तनया वीणागेयकलाज्ञाने[190] तव शिष्या भवतु" इत्युक्त्वा वासवदत्तामस्मै व्यवेदयत् । नीलनीरजलोचनां तां विलोक्य राजा स्मरशराहतस्तरलोऽ[191] भवत् । राजपुत्री च तं वीक्ष्य लज्जानतमुखी बभौ[192] । प्रेमप्रणयशालिन्या तया सेव्यमानो नृपो राज्यस्थितिं विसस्मार । सा च तरलाक्षी वीणायां निर्विशेषं प्रावीण्यमधिजगाम ॥

अस्मिन्नवसरे तथाभूतं वत्सनरेश्वरमाकर्ण्य दुःखितो यौगन्धरायणस्सेनापतिना पौरैश्च सह सम्मन्त्र्य तदुद्धरणाय

निर्ययौ । योगकोविदोऽसौ सचिवः शीघ्रमेवोज्जयिनीं प्राप्य निशि [193] महाकालश्मशानमावसत् । तच्च कपालशकलाकीर्णं चटत्कारचितानलं श्मशानमतीव भयावहमासीत् [194] । तत्र योगेश्वराख्येन ब्रह्मरक्षसा मित्रत्वं प्राप्य रूपपरावृत्तियोगं [195] महामतिरयं लेभे । क्षणादेव खल्वाटो[196]बभूव, पञ्चचूडो [197] महाहनु [198] र्लम्बोदरस्तनुग्रीवः ककुदी [199] जरसार्दितः । सहायो वसन्तकोऽपि तेनैव क्षिप्रं विरूपतां नीतः । ततो धीमान् यौगन्धरायणो राजमार्गं प्राप्य स्खलद्गति [200] र्गायन् हसन् पठन् धावन् कन्यकान्तःपुरोपान्त उन्मत्त इव विचचार । तत्र कौतुकान्नारीभिर्गान्धर्वशालिकां नीतः कन्यागुरुं स्वामिनं सुसंयतं समालोक्य रुरोद । योगमहिम्ना रहसि युक्तं तेन समाभाष्यान्तर्हितो [201] ऽभूत् । वत्सेश्वरोऽपि स्वमन्त्रिवरसकाशाद्योगं प्राप्य मन्त्रसङ्केतविपरीतं [202] वसन्तकमपि ददर्श । विविधालापैरस्य चलनैर्वलनैश्च [203] राजकन्यका गाढं रञ्जिता ॥

अथ यौगन्धरायणो राजानं स्वैरमभ्येत्य विमुक्त्युपायं सम्मन्त्र्य योगं च दत्वा निवृत्तः । वत्सोऽपि प्ररूढगाढविस्रम्भां [204] राजपुत्रीं प्रेमबन्धवशीकृतां ज्ञात्वा, भद्रवतीं नाम भद्रां[205] लक्षणोचितां[206] करिणीमादाय, हस्तिपकमाषाढकं [207] दानैर्वशीकृत्य, वसन्तकेन सहितः, वासवदत्तया तत्सख्या प्रेमविश्वासभुवा[208] काञ्चनमालया च सार्धं, निशि सर्वायुधोपेतो नगररक्षिणो[209] हत्वा जवान्नगरादपससार ॥

अथ निर्याते वत्सेशे पालकः कुपितो भूत्वा नडागिरिं समारुह्य तमभ्यधावत् । अवन्तिपस्त्वेतदाकर्ण्य गोपालमादिशत्—'कोपन[210] श्चायं पालकः, परं तु वत्सेश्वरो नो[211] मान्यः । तद्गच्छ जवाद्युद्धं च निवारय' इति । एवमाज्ञप्तो गोपालस्सुग्रीवाख्यं

तुरङ्गममारुह्य भ्रातृनिवर्तनाय तूर्णं ययौ । भद्रवत्यारूढो वत्सेश्वरस्त्वरं पलायमानोऽपि सुरद्विपपरावतारेण नडागिरिणाचिरादेवाक्रान्तान्तरोऽभवत् । परन्त्विदमेवाश्चर्यं यत्तथाविधवीर्यमदमत्तोऽपि, युद्धसन्नद्धेन कृतिना पालकेन प्रेरितोऽपि नडागिरिर्भद्रवतीं भगिनीं दृष्ट्वा विकोप[212]स्समजायत । आकर्णाञ्चितकोदण्डः[213] पालकश्चाग्रे भगिनीमालोक्य विरराम[214] । धैर्यनिधी राजा[215] निर्दयोद्धूतधन्वा पालकस्य चक्रतोमरकार्मुकं[216] चिच्छेद । अत्रान्तरे जवनैर्हयैस्समभ्येत्य गोपालः पितुराज्ञया पालकं स्वपुरमेव निनाय । एवं निवृत्तयो राजपुत्रयोर्वत्सराजस्स्वविषयं प्रति चचाल । अन्येद्युर्मध्याह्ने मार्तण्डे प्रचण्डकिरणे सत्याषाढको नृपमेत्य करिणी भृशं तृषार्तेति निवेदयामास । ततोऽतीव पीडिता भद्रवती तडागमासाद्य हन्त विषदूषितं जलं कामं पीत्वा भुवि निपपात । परन्त्वनुपदमेव विद्याधरीभूत्वा सा राज्ञस्सेवया शापान्मुक्तेति पूर्ववृत्तं निवेद्य भूयोऽपि भाविनस्तस्य पुत्रस्य सर्वविद्याधरप्रभोरुपकारिणी भविष्यामीति सप्रश्रय[217]मुक्त्वान्तरधात् । वत्सोऽपि तां कृतज्ञतयानुस्मरन् निकटस्थं निषादाधिपतिं मित्रमामन्त्र्य पथि दस्युगणं हत्वा तत्पुरीमाससाद । तत्र हि निजवेषधृता यौगन्धरायणेन सङ्गतो निर्भरं ननन्द । रत्नाश्वरथकुञ्जरान् समादाय गोपालोऽवन्तिभूभुजादिष्टो वत्सेशविवाहमभ्येतीति [218]सार्थवाहवाक्यं श्रुत्वा सर्वे समाहिता बभूवुः । विदूषकोऽपि कथाप्रियां वासवदत्तां विविधाभिः कथाभी[219] रञ्जयाञ्चकार । अथ प्राप्ते गोपालके महान् विवाहोत्सवः प्रवृत्तः । राजा देव्या सह विवाहवसुधां हर्षोत्फुल्लनयनः प्रविवेश । देवी च वृत्ततारहारविभूषिता[220] राजते स्म । विक्षिप्तलाजकुसुमा[221] विवाहमही देवीमुखशशिप्रीत्या नक्षत्रैस्सेवितेव[222] बभौ । एवं सम्भ्रमेण निर्वृत्ते वासवदत्तापरिणये

सर्वे पौरजानपदा अमात्याः प्रकृतयश्च नितान्तं सन्तुतुषुः । मन्त्रिसेनापती यौगन्धरायणरुमण्वन्तौ विवाहोत्सवसङ्गिनां[223] नानादेशनिवासिनां भूमिपालानां पौराणां च यथोचितां पूजां मुदा व्यधाताम् । गोपालोऽपि वत्सेश्वरमभिनन्द्य स्वपुरीं प्रयातः । एवमनुरूपभर्तृगामिनी वासवदत्ता, अनुपमसुन्दरीसमागमसंवर्धितविभवो वत्सराजः, विषमेष्व[224]प्यचलया भक्त्यासदृशधिया शक्त्या च स्वामिसेवां निर्वर्तयन्नमात्याग्रणीर्यौगन्धरायणस्तत्सहायो महाबलस्सेनानी रुमण्वान्, हास्यकुशलः कथाकोविदो वसन्तकश्चैते स्वेषु स्वेषु कार्येषु कृतार्थतां याताः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन् ॥

टिप्पणी

सुभाषितमञ्जरी

1. **मञ्जरिः—री**—(ಸ್ತ್ರೀ) ಹೂಗೊಂಚಲು. **2**. ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಮಧು (ಮದ್ಯ) ಪಾನಮಾಡಿದರೆ ಜ್ಞಾನತಪ್ಪುವುದು. ಆದರೆ ಶ್ರೀ ಮುಕುಂದನ ಚರಣಕಮಲಗಳ ಮಧುವನ್ನು ಸೇವಿಸಿದರೆ ಜ್ಞಾನತಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ ; ಸೇವಿಸದಿದ್ದರೆ ಜ್ಞಾನತಪ್ಪುವುದು. ಇದು ನಮಗೆ (ನಃ) ಪರಮಾಶ್ಚರ್ಯವು. ಅಂದರೆ ದೇವದೇವನ ಚರಣಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ಜ್ಞಾನೋದಯವಾಗುವುದು ; ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಅಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಮುಳುಗಿ ಭ್ರಾಂತರಾಗುವೆವು. **अपायिनः**–ಕುಡಿಯದೇ ಇರುವವರು; ಪ್ರಥಮಾ ಬಹುವಚನ. **3. बुध इवाचरति बुधायते**—(ನಾಮಧಾತು) ಹಾಗೆಯೇ **गुणायन्ते दोषायन्ते. 4**. ಮೋಕ್ಷ ಬೇಕು, ಮೋಕ್ಷ ಬೇಕು ಎಂಬ ಜನರ ಹಂಬಲಿಕೆ (ಆಸಕ್ತಿ) ಏನು ಹೇಳಬೇಕು ! **व्यसनम्** (ನ)—-ಅತಿಶಯವಾದ ಆಸಕ್ತಿ. **5**. ಅಪಮಾನದಿಂದ ಮುಖ ಕಪ್ಪಾಗುವುದು. ನಿರಾಶೆಯಿಂದ ಎದೆ ಕಲ್ಲಾಗುವುದು. ಹೆದರಿಕೆಯಿಂದ ಓಡಿಹೋಗುವುದು. ಇವು ಅಪಜಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳು ದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಸಕ್ಕರೆ, ಮತ್ತು ಅಮೃತ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಹಜವಾದರೂ ಸುಭಾಷಿತಮಾಧುರ್ಯದ ಮೇಲ್ಮೆಯಿಂದ ಪರಾಜಿತಗಳಾಗಿ ಅವು ಈಪರಿಯಾದುವೆಂದು ಕವಿಯು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸುಭಾಷಿತಪ್ರಶಂಸೆ. **6**. ಶಿವನು ಗುಣರೂಪನಾದ ಚಂದ್ರನನ್ನು ತಲೆಯಮೇಲೇರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದೋಷರೂಪವಾದ ವಿಷವನ್ನು ಕಂಠದಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರಾಜ್ಞರು ಇತರರ ಗುಣಗಳನ್ನು ತಲೆದೂಗುತ್ತಾ ಹೊಗಳುತ್ತಾರೆ ; ಅವಗುಣಗಳನ್ನು ಗಂಟಲಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅಂದರೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುವುದು ಕೂಡ ಇಲ್ಲ. **नियच्छति—नि√यम् I प**—ವರ್ತಮಾನಕಾಲ (**लट्**) ಪ್ರ. ಏ. **7. निहितभाराः**—ಎರಡು ವಿಧವಾದ ಭಾರ; ಉಪಕಾರಹೊಂದಿದ ಭಾರ ಒಂದು, ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಎಳನೀರಿನ ಗೊನೆಗಳ ಭಾರ ಮತ್ತೊಂದು. ಉಪಕಾರವನ್ನು ಮರೆಯಬಾರದೆಂಬ ನೀತಿಗೆ ತೆಂಗಿನಮರದ ಸಾಮ್ಯವು ಬಹಳ ಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. **8. विरमन्ति**–ಸುಮ್ಮನಾಗುತ್ತಾರೆ. **वि, आ, परि**–

ಎಂಬುಪಸರ್ಗಗಳ ಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನೇಪದವಾದ √रम् ಪರಸ್ಮೈಪದವಾಗುತ್ತದೆ. **रमते, विरमति. 9. अभिभवस्य गन्धो यासां यासु वा ताः अभिभवगन्धाः। ता न भवन्तीत्यनभिभवगन्धाः**–ಇತರರ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುವಾಗ ತೇಜೋವಧೆಯ ರೂಪವಾದ ಗಂಧಕೂಡ ಸಜ್ಜನರ ಮಾತಿನಲ್ಲಿರುವುದಿಲ್ಲ. **10. श्रुतम्** (ನ)—1. ವಿದ್ಯೆ 2. ವೇದರಾಶಿ. **11. अभिजात** (ವಿ)—ಸತ್ಕುಲಪ್ರಸೂತ. **12. पथः, पथिन्** (ಪು)–ಶಬ್ದದ ಪಂಚಮ್ಯೇಕವಚನ. **13. सनातन** (ವಿ)—ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬಂದ, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ, ನಿತ್ಯ. **14. पुरुषः सिंह इव पुरुषसिंहः**—ಉಪಮಿತಸಮಾಸ. ಹೀಗೆಯೇ **नरव्याघ्र, पुरुषर्षभ** ಇತ್ಯಾದಿ. **15.** ಮರಣಕಾಲದವರೆಗೂ. 'ವರೆಗೆ' ಎಂಬರ್ಥವುಳ್ಳ **आ** ಉಪಸರ್ಗಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಪಂಚಮೀ ವಿಭಕ್ತಿ ವಿಹಿತವಾಗಿದೆ. **16. अन्विच्छेत्—अनु + √इष्** VI **प**—ವಿಧಿಲಿಙ್ ಪ್ರ. ಏ. **17.** ಸಮುದ್ರಾನ್ಯೋಕ್ತಿ. ನೋಡುವುದಕ್ಕೆ ಸಮುದ್ರವರ್ಣನೆಯಾದರೂ ಕೂಡಲೆ ಲೋಕಾನುಭವವು ಜ್ಞಾಪಕಕ್ಕೆ ಬರುವುದು. ಒಳಗೊಂದು ಹೊರಗೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಗೋಮುಖ ವ್ಯಾಘ್ರಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದೆ. **18. अवलिप्त** (ವಿ)—ಅಹಂಕಾರವುಳ್ಳ. **19. मदः** (ಪು)—ಜಂಭ, ಅಹಂಕಾರ, ಗರ್ವ. **20. मृषा** (ಅ)—ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ, ಸುಳ್ಳಾಗಿ. **21. निद्रासि √निद्रा** II **प**—ವರ್ತಮಾನ ಮ ಏ. **22.** ಕುರಂಗಾನ್ಯೋಕ್ತಿ. ಶ್ರೀಮಂತರ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ಹೊಂದಲೋಸುಗ, ಬೆಳಗಾದರೆ ಅವರಮುಖವನ್ನೇ ನೋಡುತ್ತಾ, ಇಂದ್ರ ಚಂದ್ರ ದೇವೇಂದ್ರರೆಂದು ಅವರನ್ನು ಹೊಗಳುತ್ತಾ, ಅವರ ಧಿಕ್ಕಾರವನ್ನು ಮಹಾಪ್ರಸಾದವೆಂದು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ ಪುನಃ ಅವರ ಹಿಂದೆಯೇ ಹೋಗುತ್ತಾ ಜೀವನವನ್ನು ಹೊರೆಯುವ ದರಿದ್ರರಾಗಿ ಹುಟ್ಟುವುದಕ್ಕಿಂತ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಗರಿಕೆಯನ್ನು ಮೆಲ್ಲುವ, ನಿದ್ರೆ ಬಂದಾಗ ನಿದ್ರಿಸುವ, ನಿರಾತಂಕವಾಗಿ ನಲಿದಾಡುವ ಜಿಂಕೆಯ ಜನ್ಮ ಲೇಸು. ಅದಾವ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಮಾಡಿ ಇಂಥ ಸೌಖ್ಯವನ್ನು ಜಿಂಕೆ ಪಡೆಯಿತೋ! ಎಂಬದಾಗಿ ಕವಿ ದಾರಿದ್ರ್ಯವನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಮದವನ್ನು ಹಿಯ್ಯಾಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. **23.** ಇದೊಂದು ಲೋಕಾನುಭವ. ಮನುಷ್ಯನ ಆಸೆ, ನಿರೀಕ್ಷಣೆಗಳು ಅನೇಕವೇಳೆ ನಿಷ್ಫಲವಾಗುವುವು. **24. आर्द्रां कुर्वन्ति**—(ನಾಮಧಾತು). **25. एकः**—ಒಬ್ಬನೇ. ಏಕಚ್ಛತ್ರಾಧಿಪತ್ಯವುಳ್ಳವನಾಗಿ.

गङ्गावतरणम्

26. ಉತ್ತರಕಾಂಡವನ್ನು ವಾಲ್ಮೀಕರು ಬರೆದುದಲ್ಲವೆಂದೂ, ಅದು ಈಚೆಗೆ ಯಾರಿಂದಲೋ ರಚಿತವಾಗಿ ರಾಮಾಯಣದ ಜೊತೆಗೆ ಸೇರಿ ಸಲ್ಪಟ್ಟಿತೆಂದೂ ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. **27. अग्रजाः** (ಪು)–ಸಕಾರಾಂತ ಶಬ್ದ ; **वेधस्** ಶಬ್ದದಂತೆ. **28.** ಭೃಗುಮಹರ್ಷಿಗಳಿಂದಧಿಷ್ಠಿತವಾದ ನದಿಯು ಪ್ರವಹಿಸುವ ಬೆಟ್ಟ. ಹಿಮಾಲಯಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿದೆ. **29. व्यजायत**---ಪ್ರಸವಿಸಿದಳು. **30. समभिजायत**—ವ್ಯಾಕರಣದ ಪ್ರಕಾರ **समभ्यजायत** ಎಂದಿರಬೇಕು. ಅಡಾಗಮ ಲೋಪವಾಗಿರುವುದು ಆರ್ಷಪ್ರಯೋಗವೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ರಾಮಾಯಣ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥವಾದುದರಿಂದ ವ್ಯಾಕರಣ ದೋಷವಿರುವ ಪದಗಳೂ ಪ್ರಯೋಗಗಳೂ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುವು. ಮಹಾಕವಿಪ್ರಯೋಗದಂತೆ ಆರ್ಷ ಅಥವಾ ಛಾಂದಸ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಹೊರತು ಅನುಸರಣೆಗಲ್ಲ. **31. विन्ध्यहिमालययोर्मध्ये मध्येविन्ध्यहिमालयम्** (ಅ) ವಿಂಧ್ಯಹಿಮಾಲಯಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ ದೇಶಕ್ಕೆ ಆರ್ಯಾವರ್ತವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ. **32. पर्वणि**—ಯಜ್ಞಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಕ್ಥ್ಯವೆಂಬ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡುವ ದಿವಸ. **33.** ಕೋಪವುಳ್ಳವನಾಗಿ. **34.** ಈಶಾನ್ಯದಿಕ್ಕು—**प्राच्या उत्तरस्याश्च दिशोऽन्तरालं प्रागुत्तरा : ताम्. 35. सगरस्य अपत्यं पुमान् सागरः ; ते सागराः. 36. देवस्य तस्य अविदूरतश्चरन्तं**–ಎಂಬುದಾಗಿ ಅನ್ವಯಿಸಿ. **37.** ಗುದ್ದಲಿ ಮತ್ತು ನೇಗಿಲು ಇವುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದವರಾಗಿ. **38. चुक्रोश–√क्रुश् I प. लिट्** ಪ್ರ. ಏ. **39.** ವೈನತೇಯನು ಸಗರನ ಎರಡನೇ ಹೆಂಡತಿಯಾದ ಸುಮತಿಯ ಸೋದರ. **40 मा शुचः–√शुच् IV उ** ಅದ್ಯತನಭೂತ (**लुङ्**) ಮ.ಏ. **अशुचत्-अशुचताम्—अशुचन्** ಇತ್ಯಾದಿ. ನಿಷೇಧವಾಚಿಯಾದ **मा** ಎಂಬ ಅವ್ಯಯದ ಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅದ್ಯತನ ಭೂತಕಾಲದ ಅಡಾಗಮವು ಲೋಪ ಹೊಂದುವುದು. ಉ. **मा गाः। मा भैर्षीः. 41. प्लावयेत्–√प्लु I आ** ಈ ಧಾತುವಿನ ಣಿಜಂತ (Causative) ರೂಪ. ವಿಧಿಲಿಙ್ ಪ್ರ. ಏ. **42.** ಅವ್ಯಯ—ದುಃಖದಿಂದ, ಕಷ್ಟದಿಂದ. **43. अभ्यगच्छत**—ಆತ್ಮನೇಪದರೂಪವು ಆರ್ಷವೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. **44.** ಮರಣವನ್ನು.

45. प्रकृतीजनाः—ತಕಾರದಮೇಲಿನ ದೀರ್ಘವು ಛಾಂದಸವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. **46. सितैः**—(ವಿ) ಬೆಳ್ಳಗಿರುವ, ಪವಿತ್ರವಾದ. ಯಶಸ್ಕರವಾದ. **47. √जन् IV आ—लिट्** ಪ್ರ. ಏ. **48.** ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತದ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪರ್ವತ, ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಕ್ಷೇತ್ರ. **49. पञ्चानामग्नीनां मध्ये तपो यस्य सः पञ्चतपाः. 50. मासस्य सकृदाहारो यस्य सः मासाहारः. 51.** ಸಂದರ್ಭವೊದಗಿದಾಗ ಭಗೀರಥರಾಜನಿಗೆ ಸಹಾಯಮಾಡೆಂದು ಹೇಳಿ. **52.** ವಿಸರ್ಗದ ಹಿಂದೆ **अ, आ,** ಗಳ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಯಾವ ಸ್ವರವಿದ್ದು, ಸ್ವರವಾಗಲೀ ಮೃದುವರ್ಣವಾಗಲೀ ಪರವಾದರೆ ಆ ವಿಸರ್ಗಕ್ಕೆ ರೇಫಾದೇಶವಾಗುವುದು. **पशुपतिः + राजानं = पशुपतिर् + राजानं ;** ರೇಫಕ್ಕೆ ರೇಫ ಪರವಾದರೆ ಪೂರ್ವರೇಫಕ್ಕೆ ಲೋಪಬರುವುದು ಮತ್ತು ಅದರ ಹಿಂದಿನ ಸ್ವರವು ಹ್ರಸ್ವವಾಗಿದ್ದರೆ ದೀರ್ಘವಾಗುವುದು. **पशुपति (र्) + राजानं = पशुपती राजानम्. 53.** ಮಂಗಳಕರವಾದ, ಪವಿತ್ರವಾದ. **54.** ಭಾಗುರಿ ಎಂಬ ವೈಯಾಕರಣನ ಮತರೀತ್ಯಾ **अव** ಮತ್ತು **अपि** ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗಗಳಾದಿಯಲ್ಲಿನ **अ** ಕಾರಕ್ಕೆ ಲೋಪಬರುವುದು. ಉ. **अवलेप—वलेप ; अवतंस—वतंस ; अपिधान—पिधान** ಇತ್ಯಾದಿ. **55. पुनः पुनरतिशयेन वा अभ्रमत् अबम्भ्रमत् । 56. अत्यर्थं** (ಅ) ಅತಿಶಯವಾಗಿ **अतिवेलभृशात्यर्थेत्यमरः । 57.** ಹಿಮವತ್ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಒಂದು ಸರೋವರ. **58.** ಅಡಾಗಮಾಭಾವವು ಆರ್ಷ. **58a.** ಇಲ್ಲಿ **अत एव** (ಅದರಿಂದಲೇ) ಎಂದು ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. **59.** ಗಂಗಾನದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜಲಜಂತು ವಿಶೇಷ. **60. वि + √रुच् I आ** ಅನದ್ಯತನ (**लङ्**) ಪ್ರ. ಏ.—ಪ್ರಕಾಶಿಸಿತು. **61. गां** (ಸ್ತ್ರೀ) = ಭೂಮಿಯನ್ನು, **गो** ಶಬ್ದಕ್ಕೆ—ಸ್ವರ್ಗ, ಬಾಣ, ಪಶು, ಮಾತು, ದಿಕ್ಕು, ಕಣ್ಣು, ವಜ್ರಾಯುಧ, ಭೂಮಿ, ನೀರು ಮುಂತಾಗಿ ಅನೇಕ ಅರ್ಥಗಳಿವೆ. **62.** ಸಂಭ್ರಮದಿಂದ ಬಂದ; ದಿಗ್ಭ್ರಾಂತರಾದ. **63. द्रष्टुमिच्छवः. 64. सम् + √इ II प.—लिट्** ಪ್ರ. ಬ. **65.** ನೊರೆಗಳಿಂದ. **66. √स्पृश् I प.—लिट्** ಪ್ರ. ಬ. **67.** ಯಜ್ಞಭೂಮಿಯನ್ನು. **68.** ಆಶ್ಚರ್ಯವಾಗೋಣ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ. **69. अप्लावयत्** ಎಂದು ರೂಪ. ಪರಿಶುದ್ಧಿಮಾಡಿತೆಂದರ್ಥ. **70. सगरपुत्राः** ಎಂದು ಕರ್ತೃ ಅಧ್ಯಾಹೃತವಾಗಿದೆ.

मित्रलाभः

71. मित्राणां लाभः. **72.** ಅವ್ಯಯ. **73.** ಬೂರುಗದಮರ. **74.** ನಿದ್ರೆಯಿಂದೆದ್ದು. **75. द्वितीयं कृतान्तमिवायान्तं** ಎರಡನೇ ಯಮನಂತೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ. **76.** ಅನಿಷ್ಟವಾದ ವಸ್ತುವಿನ ದರ್ಶನವುಂಟಾಯಿತು. ಹಾಸಿಗೆಯಿಂದೆದ್ದು ಬೆಕ್ಕನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಅನರ್ಥಸೂಚಕವೆಂದು ನಂಬಿಕೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರಾತಃಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇಡನನ್ನು ನೋಡಿದ್ದು ಅಪಶಕುನವೆಂದು ಕಾಗೆ ಭಾವಿಸಿತು. **77.** ವ್ಯಾಧನನ್ನನುಸರಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ. **78.** ಬಲೆಯು ಬೀಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. **79.** ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಪರೀಕ್ಷಿಸಲ್ಪಡಲಿ. **80.** ವಿಮರ್ಶೆಮಾಡದೆ ಇರುವ. **81.** ಉದ್ಯಮ, ಕೆಲಸ. **82.** ಜೀವಿಸುವುದು ತಾನೆ ಹೇಗೆ? **83.** ತಿಳಿದಿರುವವರು, ಜ್ಞಾಪಕದಲ್ಲಿಟ್ಟಿರುವವರು. **84.** ವೇದಗಳನ್ನು ಚನ್ನಾಗಿ ಬಲ್ಲವರು. **85. √लुभ् IV प.—लिद्** ಪ್ರ.ಏ. **लुलोभ** ಎಂದಿರಬೇಕು. **लुलुभे** ಎಂಬ ಆತ್ಮನೇಪದರೂಪ ವ.ಹಾಕವಿ ಪ್ರಯೋಗವಿರಬೇಕು. **86.** ನಾಯಕನು. **87.** (ವೇದಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ) ಆಸಕ್ತಿ. **88.** ಒಂದೇ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳವರಾಗಿ. **89.** ಹಗ್ಗದ ರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದ. **90. विवरं** (ನ) ಬಿಲ, ರಂಧ್ರ. **91. शतं द्वाराणि यस्य तत्. 92. विस्मयेन सहितः** ಆಶ್ಚರ್ಯಯುತನಾಗಿ. **93.** ಇಹಲೋಕದಲ್ಲಿ ನಾವು ಪಡತಕ್ಕ ಸುಖ ದುಃಖಗಳೆಲ್ಲವೂ ಹಿಂದಿನ ಜನ್ಮದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಪುಣ್ಯಪಾಪಗಳ ಫಲವೆಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾಗಿ ಬಂದ ತತ್ತ್ವ. **94.** ದೊಡ್ಡವರಾದರೇನು, ಚಿಕ್ಕವರಾದರೇನು—ನೂರಾರು ಸ್ನೇಹಿತರನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ಆಪತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾರಾದರೂ ನೆರವಿಗೆ ಬರುವರು. **95.** ಸಕಲವೃತ್ತಾಂತವನ್ನೂ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದ. **96. मित्रस्य भावः मैत्र्यं, तेन. 97.** ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಯಾವ್ಯಾವುದು ಒಟ್ಟು ಸೇರಲು ಯೋಗ್ಯವೋ, ಬುದ್ಧಿವಂತನಾದವನು ಅದದನ್ನೇ ಸೇರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಬೇಕು. **98. त्वयि जीवति सति. 99. चपल** (ವಿ) ಚಂಚಲಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳ. **100.** ರಹಸ್ಯಸಂಭಾಷಣೆಗಳಿಂದ, ಪ್ರೀತಿಯ ಸಲ್ಲಾಪಗಳಿಂದ. **101. अन्यत् स्थानं**

स्थानान्तरम्. 102. पुण्यानि कर्माणि येषां ते पुण्यकर्माणः, तेषाम्. 103. आवसथः ವಾಸಿಸುವ ಮನೆ. **104.** ಕೂಡಿಡಲ್ಪಟ್ಟ. **105.** ಅವ್ಯಯ. ನಿರ್ದಯವಾಗಿ. **106. सत्त्वं** (ನ)=ಧೈರ್ಯ. **107.** ಸ್ನೇಹ ಮತ್ತು ಸಹವಾಸ ಇವುಗಳಿಂದ. **108. रसवती च ते फले च. 109.** ಗಳಿಸಿದ ದ್ರವ್ಯವನ್ನನುಭವಿಸಬೇಕು. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಇತರರಿಗೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುವಂತೆ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಎಷ್ಟೋ ಜನರು ತಮ್ಮ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವುದೂ ಇಲ್ಲ, ಇತರರಿಗೆ ಸಹಾಯಮಾಡುವುದೂ ಇಲ್ಲ. ನಿಷ್ಫಲವಾದ ಆ ಧನದಿಂದ ಅವರು ಧನಿಕರೆಂದೆನಿಸಿದರೆ, ಅಂಥ ಧನವಿಲ್ಲದಿರುವ ನಾವೂ ಏಕೆ ಧನಿಕರೆಂದೆನಿಸಬಾರದು? **110.** ಮೂಢನಾಗುವುದಿಲ್ಲ. **111.** ಅತಿ ನಿಧಾನದ, ತಾಮಸಪ್ರಕೃತಿಯುಳ್ಳ. **112.** ಕೆಸರು ತೊಳೆದುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಿಂತ ಕೆಸರು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದಿರುವುದೇ ಲೇಸು. **113.** ಭಾರವನ್ನು ಹೊರುವವರು, ಜವಾಬ್ದಾರರು. **114.** ಒಳ್ಳೆಯದು. **115.** ಕ್ರಿಯಾವಿಶೇಷಣ, ಸ್ವಂತಮನೆಯಿಂದ ಬೇರೆಯಲ್ಲದಿರೋಣ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ. **116.** ಕಳಿಂಗದೇಶದಲ್ಲಿ. **विषयः** (ಪು)=ದೇಶ. **117. समावासिताः कटकाः येन सः । कटकः** (ಪು) **कटकं** (ನ)=ಸೈನ್ಯ; ಮನೆ; ರಾಜಧಾನಿ; ವಲಯ, ಬಳೆ ಎಂದು ನಾನಾರ್ಥ. **118.** ಸಂದರ್ಭಕ್ಕನುಗುಣವಾದ ಕೆಲಸವು. **119.** Misfortunes do not come single. **120.** ದುಃಖವೆಂಬ ಶತ್ರುವಿನಿಂದ ರಕ್ಷಿಸತಕ್ಕ, ಪ್ರೀತಿವಿಶ್ವಾಸಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರವಾದ, ಆದರೂ ಎರಡೇ ಎರಡು ಅಕ್ಷರವುಳ್ಳ ಮಿತ್ರವೆಂಬ ರತ್ನವನ್ನು ಯಾವ ಮಹಾತ್ಮನು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿದನೋ! **121.** ಚನ್ನಾಗಿ ಆಲೋಚಿಸದೆ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ ನನಗೆ. **123.** ಯಾವನು ನಿಶ್ಚಯವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಅನಿಶ್ಚಿತವಾದುದನ್ನು ಹುಡುಕಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಾನೆಯೋ ಅವನಿಗೆ ನಿಶ್ಚಯವಾಗಿರುವುದೂ ನಷ್ಟವಾಗಿಹೋಗುವುದು. ಅನಿಶ್ಚಿತವಂತೂ ನಷ್ಟವೇಸರಿ. "**इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः**" ಎಂಬ ಗಾದೆಯೂ ಇದೇ ಅರ್ಥವುಳ್ಳದ್ದು. **124. कटकः** 117ನೇ ಟಿಪ್ಪಣಿಯನ್ನು ನೋಡಿ. **125.** ಹೊಸದಾಗಿ ಮದುವೆಯಾದ ಕನ್ಯೆಯಂತೆ.

उदयनकथा

126. वर्षः (ಪು) ಪ್ರಪಂಚದ ಒಂದು ಭಾಗ. ಜಗತ್ತು 9 ವರ್ಷಗಳಾಗಿ ಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾರತವೆಂಬುದೂ ಒಂದು. **127.** ಅರ್ಜುನನ ವಂಶದಲ್ಲಿ. **128.** ರಾಜ್ಯವೆಂಬ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ನಾವಿಕ. **129.** ಬೇಟೆಯಾಡುವ ಸನ್ನಿವೇಶದಿಂದ. **130.** **णिजन्त** ಕ್ರಿಯಾಪದ, ಯಾಗಮಾಡಿಸಿದನು. **131.** ದೇವಾಸುರಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ. **132.** ಚಂದ್ರನನ್ನು ಉದರದಲ್ಲಿ ಧರಿಸಿರುವ ಇಂದ್ರನ ದಿಕ್ಕು ಅಂದರೆ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನೋಪಾದಿಯಲ್ಲಿ. **पुरन्दरस्येयम्.** **133.** ಗರ್ಭಿಣಿಯಾದ. **134.** ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕುಶಲನಾದ. **135.** ಕೇಸರೀ ನೀರಿಗೆ ಆಶ್ರಯವಾದ, **कुसुम्भः** (ಪು.ನ.) ಕೇಸರೀಹೂ. **136.** ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮರುಳಾದ. **137.** ಭಯಂಕರವಾದ. **138.** ಭಯವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ದಿಕ್ಕುದಿಕ್ಕುಗಳನ್ನೂ ನೋಡಲಾರಂಭಿಸಿದಳೆಂಬ ಭಾವವನ್ನು ಕವಿಯು ಹೀಗೆ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಯದಿಂದ ಬೇಗ ಬೇಗ ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನೋಡಿದುದರಿಂದ ತನ್ನ ಕಣ್ಣುಗಳೆಂಬ ನೀಲೋತ್ಪಲಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಲೂ ಬಿಸುಟಳೊ ಎಂಬಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿತ್ತು. **139.** ಪತಿಯನ್ನಗಲಿ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪಡುವ ಭವಣೆಗಿಂತ ದುಷ್ಟ ಮೃಗಗಳ ಬಾಯಿಗೆ ತುತ್ತಾಗುವುದು ಲೇಸೆಂದು ಭಾವಿಸಿದಳು. **140.** ಬಡಪ್ರಾಣಿ. **141.** ಮೆಲುಕುಹಾಕುವುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟಂಥ. **142.** ಅಲ್ಲಾಡದೆ ಇರುವ ಸ್ಥಿತಿಯುಳ್ಳ. **143.** ತಾಯಿಯ ಇಷ್ಟಾರ್ಥಗಳೊಡನೆ; ಮಗನು ಬೆಳೆದ ಹಾಗೆಲ್ಲಾ ತಾಯಿಯ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅವನ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಹಾಗೆ ಮಗನೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದನು. **144.** ತನ್ನ ವಾಸಸ್ಥಾನವನ್ನು. **आश्रयः** (ಪು). **145.** ವ್ಯಾಧನು. **146.** 117ನೇ ಟಿಪ್ಪಣಿಯನ್ನು ನೋಡಿ. **147.** ವಿಸ್ತರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ, ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. **148.** ಉದಯನ ಮತ್ತು ಮೃಗಾವತಿ ಇವರ ಸಮಾಗಮವನ್ನು ಪಡೆದು. **149.** ಇಂದ್ರನಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕನ್ನು. **150.** **निर्गतं वैरं येभ्यस्ते निर्वैराः ; हरयश्च कुञ्जराश्च हरिकुञ्जराः ; निर्वैराः हरिकुञ्जराः यस्मिन् सः ; तम् ।**

ಪರಸ್ಪರ ವೈರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಆನೆಗಳುಳ್ಳ. **151**. ಶತಾನೀಕನು ತನ್ನ ಹತ್ತಿರ ಇದ್ದ ಯುಗಂಧರನೇ ಮೊದಲಾದ ಮಂತ್ರಿ, ಸೇನಾಪತಿ, ವಿದೂಷಕ ಇವರುಗಳ ಮಕ್ಕಳಾದ ಯೌಗಂಧರಾಯಣ, ರುಮಣ್ವಂತ, ವಸಂತಕ ಇವರನ್ನೇ ಉದಯನಕುಮಾರನ ಸಹಾಯಕರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದನು. **152**. ಹಾಸ್ಯತತ್ಪರನಾದ ಜೊತೆಗಾರ, ನಕಲಿಯವನು, ವಿದೂಷಕ. **153**. ಗಾಳಿಯಿಂದ ಅಲ್ಲಾಡುವ ಬಾಳೆ ಎಲೆಯಷ್ಟು ಚಂಚಲವಾದ ಜೀವನವನ್ನು ಕುರಿತು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾ. **154**. ಪರಲೋಕವನ್ನೈದಿದನು. **155**. ಅರ್ಜುನನು ಮಾಡಿದ ಸಾಹಸಗಳಲ್ಲಿ ಜನರಿಗೆ ಆದರವು ಸಡಿಲವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದನು. ಅಂದರೆ ಸಾಹಸದಲ್ಲಿ ಅರ್ಜುನನನ್ನು ಮೀರಿಸಿದನೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ. **156**. **यौगन्धरायणे न्यस्तो राज्यस्य चिन्ताया भारो येन सः**. **157**. ಕಾರಣವಾವುದೂ ಇಲ್ಲದೆ ಸ್ವಭಾವತಃ ಶತ್ರುವಾದ ಉದಯನನು. **158**. ಅನುರಕ್ತರಾದ ಮಂತ್ರಿಗಳುಳ್ಳವನು. **159**. ಬೇಟೆಯ ನೆಪದಿಂದಲ್ಲದೆ. **160**. ಸಾಮ, ದಾನ, ಭೇದ, ದಂಡವೆಂಬ ಚತುರೋಪಾಯಗಳಿಂದ. **161**. ದುರ್ಗಾದೇವಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ತಪಸ್ಸುಮಾಡಿ ಪಡೆದ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ. **162**. ಕೃತ್ರಿಮವಾದ ಸ್ನೇಹದ ಉಡುಗೆರೆ ಮೊದಲಾದುವುಗಳೊಡನೆ. **163**. ಸಂಗೀತವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಬಲ್ಲಂಥ. **164**. ದೊಡ್ಡವರು ಮಾಡುವ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗಳನ್ನು ಸಜ್ಜನರು ತಿರಸ್ಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲವಲ್ಲವೇ? **165**. ಎದುರು ಜವಾಬು. **166**. ಕ್ರೋಧ, ದ್ರೋಹ, ಈರ್ಷ್ಯಾ, ಅಸೂಯಾ ಈ ಅರ್ಥಗಳುಳ್ಳ ಧಾತುಗಳ ಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಯಾರನ್ನು ಕುರಿತು ಈ ಕ್ರಿಯೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆಯೋ ಆ ಪದಗಳ ಮೇಲೆ ಚತುರ್ಥೀವಿಭಕ್ತಿ ಬರುವುದು. **167**. √**कुप्** IV **प.**—**लिट्** ಪ್ರ. ಏ. **168**. ಹುಬ್ಬುಗಂಟಿಕ್ಕಿ. **169**. ಕೋಪದ ರಭಸದಿಂದ ಅಲ್ಲಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಕರ್ಣಾಭರಣವುಳ್ಳ. **170**. ಭ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಊದಿದ (ಗರ್ವಿತವಾದ) ಮನಸ್ಸುಳ್ಳ. **171**. ಕೋಪಸಾಗರದ ಆಚೆ ದಡವನ್ನು ತಲಪುತ್ತೇನೆ. ಕೋಪವನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತೇನೆ. **172**. ಪ್ರಭು, ಸುಖದಲ್ಲಿಯೇ ಮಗ್ನನಾದ ನಿನ್ನಿಂದಲೇ ನಮ್ಮ ತೇಜಸ್ಸೆಲ್ಲವೂ ತಣ್ಣಗಾಯಿತು. **173**. ಶತ್ರುವರ್ಗದವರು ಸ್ವಲ್ಪ ತಲೆಯೆತ್ತಿಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. **174**. **कुनयः** (ಪು) ತಪ್ಪಾದ ರಾಜನೀತಿ. **विनयः**—(ಅತಿಯಾದ) ಮೃದುಸ್ವಭಾವ. **प्रणयः**—ಪ್ರೀತಿ, ವ್ಯಾಮೋಹ. √**नी** I **प.**—ಈ ಧಾತುವಿಗೆ ಉಪಸರ್ಗಗಳ ಯೋಗದಿಂದುಂಟಾದ

ಅರ್ಥಾಂತರಗಳನ್ನು ನೋಡಿ. 175. ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟುವುವು. 176. ವರಾಹ ರೂಪಿಯಾದ. 177. ಮದುವೆಯಾದನು. 178. ಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ಕೇಳಿದ ನಷ್ಟ. 179. आक्रान्तं स्वान्तं यस्य सः । ಆಕ್ರಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳವನು. 180. ನೀರಿನಲ್ಲಿಡಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾಲುಳ್ಳದ್ದನ್ನಾಗಿ. अम्भसि कृताः पदो यस्य सः । तम्. 181. पण्डितमात्मानं मन्यत इति पण्डितमानी. 182. ಆನೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಪುಣನಾದ ವತ್ಸರಾಜನು. 183. ಅಹಂಕಾರವು ಹೇಗೆ ಉನ್ನತ ಅಂದರೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವುದೋ ಹಾಗೆ ಎತ್ತರವಾದ, ಸಂಸಾರವು ಹೇಗೆ ನಿಸ್ಸಾರವಾದುದೋ ಹಾಗೆ ನಿಸ್ಸಾರವಾದ ಅಂದರೆ ಟೊಳ್ಳಾದ, ಐಶ್ವರ್ಯವು ಹೇಗೆ ಚಂಚಲವೋ ಹಾಗೆ ಚಂಚಲವಾದ ಅಂದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸುಳಿದಾಡುತ್ತಿದ್ದ, ಅಧರ್ಮವು ಹೇಗೆ ಮಾಯೆ ಅಥವಾ ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದೋ ಹಾಗೆ ತಂತ್ರವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ದೊಡ್ಡ ಆನೆಯನ್ನು ನೋಡಿದನು. 184. ಕೃತ್ರಿಮದ ಆನೆ. 185. ग्रहीतुमिच्छुः. 186. ಯಂತ್ರದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕೃತಕವಾದ. 187. ದೊಡ್ಡವರಾದರೂ ಕೂಡ ಅವರು ಚಾಪಲ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿಯಿಟ್ಟರೆ ವಿವೇಕರಹಿತರಾಗುತ್ತಾರೆ. 188. ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಕದಲದ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳವನಾಗಿ. 189. ಪಾಪಬುದ್ಧಿ. 190. ವೀಣಾವಾದನ, ಸಂಗೀತವಿದ್ಯೆ (ಹಾಡುಗಾರಿಕೆ) ಈ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಹೊಂದುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ. 191. ಚಪಲಚಿತ್ತನು. 192. ಪ್ರಕಾಶಿಸಿದಳು, √भा II प.—लिट् ಪ್ರ. ಏ. 193. ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಮಹಾಕಾಲೇಶ್ವರನು ಭರತ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ದ್ವಾದಶೇಶ್ವರರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. 194. ಶ್ಮಶಾನವರ್ಣನೆ, ಸಿಡಿದ ಕಪಾಲಗಳಿಂದ ಕೀರ್ಣವಾದ, ಚಟಚಟ ಗುಟ್ಟುವ ಚಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಉರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಬೆಂಕಿಯುಳ್ಳ ಶ್ಮಶಾನವು ಭಯಂಕರವಾಗಿತ್ತು. 195. ವೇಷಬದಲಾಯಿಸುವ. 196. ಬೋಳುತಲೆಯವನು. 197. ಐದು ಜಡೆಯುಳ್ಳವನು. 198. ದೊಡ್ಡ ದವಡೆಗಳುಳ್ಳವನು. 199. ಗೂನು ಬೆನ್ನಿನವನು. 200. ತಪ್ಪುತಪ್ಪು ನಡಿಗೆಯುಳ್ಳ, ಎಡವುವ. 201. ಮಾಯಾವಾದನು. 202. ಸಂಕೇತಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಕುರೂಪಿಯಾಗಿದ್ದ. 203. ನಡೆ ಮತ್ತು ಅಭಿನಯಗಳಿಂದ; ಹಾವಭಾವಗಳಿಂದ. 204. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನೆಲಸಿದ ನಂಬಿಕೆಯುಳ್ಳ. 205. ಮಂಗಳಕರವಾದ. 206. ಸಲ್ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಯೋಗ್ಯವಾದ. 207. ಆಷಾಢಕನೆಂದು ಹೆಸರುಳ್ಳ

ಮಾವಟಿಗನನ್ನು. **208**. ಪ್ರೇಮಕ್ಕೂ ನಂಬಿಕೆಗೂ ಪಾತ್ರಳಾದ. **प्रेम्णो विश्वासस्य च भूः। तया** **209**. **नगररक्षिन् शब्दः, द्वितीया बहुवचनान्तः.** **210**. ಯಾವಾಗಲೂ ಅತಿಯಾಗಿ ಕೋಪಮಾಡಿಕೊಳ್ಳ ತಕ್ಕವನು, ಕೋಪಶೀಲ. **211**. ವತ್ಸರಾಜನು ನಮಗೆ ಮಾನ್ಯನು, ಬೇಕಾದವನು. **212**. **विगतः कोपो यस्य सः.** **213**. ಕಿವಿಯ ವರೆಗೂ ಎಳೆದ ಧನುಸ್ಸುಳ್ಳ, **कर्णात् आ आकर्णं ; आकर्णं आश्रितः कोदण्डो यस्य सः.** **214**. 8ನೇ ಟಿಪ್ಪಣಿಯನ್ನು ನೋಡಿ. **215**. 52ನೇ ಟಿಪ್ಪಣಿಯನ್ನು ನೋಡಿ. **216**. ಚಕ್ರಾಯುಧ, ಗದೆ ಮತ್ತು ಧನುಸ್ಸು ಇವುಗಳನ್ನು, **चक्रं च तोमरं च कार्मुकं च चक्रतोमर-कार्मुकम्। जात्येकवचनम्.** **217**. ಗೌರವದಿಂದ, ನಮ್ರತೆಯಿಂದ. **218**. ವರ್ತಕರ ಮಾತನ್ನು. **219**. 52ನೇ ಟಿಪ್ಪಣಿ ನೋಡಿ. **220**. ಗುಂಡಗೆ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾದ ಮುತ್ತಿನ ಹಾರದಿಂದಲಂಕೃತಳಾಗಿ. **221**. ಎರಚಿದ್ದ ಅರಳು ಮತ್ತು ಹೂ ಇವುಗಳುಳ್ಳ, **लजाश्च कुसुमानि च लाजकुसुमानि। विक्षिप्तानि लाजकुसुमानि यस्यां सा.** **222**. ಲಾಜಕುಸುಮಗಳಿಂದ ಕೀರ್ಣವಾದ ವಿವಾಹಭೂಮಿಯು ವಾಸವದತ್ತಾದೇವಿಯ ಮುಖಚಂದ್ರನ ಮೇಲಿನ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಭೂಲೋಕಕ್ಕೆ ಬಂದ ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿತ್ತೋ ಎಂಬಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸಿತು. **223**. ವಿವಾಹ ಸಮಾರಂಭಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ. **224**. ಕಷ್ಟಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ. **225**. ತುಟ್ಟತುದಿಯನ್ನು ; ಅತಿಶಯವಾದ ಆನಂದವನ್ನು ಹೊಂದಿದರೆಂದರ್ಥ.

Note :—ಈ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವ ಸಂಕೇತಾಕ್ಷರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನೋದುವಾಗ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಪರಿಚಿತವಾದುದರಿಂದ ಪಂಡಿತರು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಅನಾಯಾಸವಾಗಿ ತಿಳುವಳಿಕೆ ಕೊಡಬಹುದೆಂದು ನಂಬಿಕೆ.

॥ शुभं भूयात् ॥

———